

એકતારો

સ્વતંત્ર ભજનો તેમ જ
અન્ય ગીતોકાવ્યોનો સંગ્રહ

શુ સા. પ્ર. વિ મ ડળના ઠરાવ
Rs. ૫-૦૦.....
અમુરાર સુધારેલી કિંમત

લેખક
ઝવેરચંદ મેઘાણી

૪૫૨.૩૩

મૅડીઝ

(એક)

૧૩૮૮

સુદ્રક : મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ

સ્વાધીન સુદ્રશાલય : રાણપુર

પ્રકાશક : ઝવેરચંદ મેઘાણી : કુલછાબ કાર્યાલય : રાણપુર [કાઠિયાવાડ]

• અ જ પૂ જ છુ •

એકતારાનાં થન્ને ચિત્રો આલેખનાર
સ્વયંનિર્મિત કલાકાર ભત્રીજા

શ્રી લાલચંદને

આત્મનિરીક્ષણ

શબ્દોના સોદાગરો : કવિજનોને, સાહિત્યના સર્જકોને એ નામે ઓળખાવવા ઉચિત નથી ? સોદાગર એટલે દેશદેશાન્તરે ધૂમતો, જૂજવા સીમાડાનો પરિભ્રમણુશીલ વ્યાપારી. હાટકું માંડીને એ બેસે નહિ. એની વણઝાર સાહસોને નોતરતી ચાલે. અણુખેડ્યા પંથ એને ડરાવે નહિ, અણુદીડી ભોમ એને અકળાવે નહિ, નવલા પ્રદેશોનાં એ અન્નોદક ચાખે. એની દાલવેલી પોહ્યોમાંથી સ્થલેસ્થલની માલ-આપલે ચાલે. સોદાગર શબ્દ સર્વોચિત છે, કારણ કે વિચારો અને ઊર્મિઓના કાફલા વહન્તો સાહિત્યક વિશ્વપ્રવાસી છે, સાહસશૂર છે, ધૂની છે, અને એ બધાંથી થે ચડી જાય તેવું તેનું ખિરદ તો છે, પોતાના પ્રિય ઘરસંસારથી લાંબા વિખેગો, સ્વૈચ્છિક દેશવટાઓ લેવાનું. એના કેડા એકલતાએ ધૂનવતા હોય છે. છતાં એ તો વ્યવહારી સોદાગર છે, વિવેક એનું મોટું લક્ષણ છે.

‘ઉપડ ધણીને દ્વાર !’

પણ શબ્દોના સર્વ સોદાગરોમાં થે વિલક્ષણ ને વિષમપંથી તો કવિતાકાર છે. એને આપણે ઓળખ્યો છે અતરિયો, સુરૈયો કહીને. ‘આપણુ કંધે લઈ ગઈડિયાં, ઉપડ ધણીને દ્વાર !’ એ બાંધું છે મેં કવિ-સુરૈયાનું નિરાળું સ્વરૂપ. એનો અસખ્યાપ એણે એની કંધ પર જ ઉપાડવાનો હોય છે. એની કૃપીઓમાં અકર્ષી, નિષ્કર્ષો લય્યા છે. એની કવિતાની પોઠો કે કાફલા નથી ઠલવાતાં.

એના પ્રત્યેક શબ્દપૂંલડાની અવનિ ભરતી ફેરમને માટે. માનવસંસારના ઊકળતા ચરૂમાં અજખમુખ પ્રાણ પરિતાપે બકાયા હોય છે. એણે જે સુગંધ નીચોવી છે તે કાટિ કાટિ જનહૈયાનાં સંવેદનોમાંથી નીપજેલ હોય છે. ઉઠાવીને એણે ‘ધણીને દુવાર’ ઊપડવાનું હોય છે. ‘ધણીને દુવાર’ : માલિકની સન્મુખ : કવિનું આખરી મુકામ ઈશ્વરનું આંગણું છે. ‘ધણીને દુવાર’ એ શબ્દ ભજનવાણીનો છે. રવીન્દ્રનાથે કરેલી કવિ-પ્રયાણની કલ્પના પણ

નીરવ જિનિ

તાહાર પાયે

નીરવ વીના દિવો ધરિ

‘બધાં ગાનો ખતમ કરીને, આખરમાં મારી નિઃશબ્દ વીણાને તો હું એ ‘નીરવ’ને જ ચરણે ધરી દષશ’ એજ છે :

સ્વાનુભવો ને પરાનુભવો

હું આ લખું છું તે શું ખરે જ અંતરમાં અનુભવું છું ? કવિ-તાકાર, સાહિત્યનો સર્જક શું સાચોસાચ નિજલખ્યું બધું સ્વાનુભવમાંથી નીતારે છે ? ‘ગરજ કોને ?’ નામનું આમાંનું ભજન મેં એક ચિંતનગામી, યોગભક્તિના આશક અધ્યાપક પાસે ગાયું ત્યારે એણે પણ મને પ્રશ્ન કર્યો કે તું આ પ્રભુ-તલસાટનો અનુભવ કરી શકે છે ? ‘પ્રભુ’ નામે ઓળખાતું કોઈ એક અગમ અગોચર સત્ત્વ, માનવીને ખોજવા, મેળવવા, પોતાની પાસે ખેંચવા, પોતાના આત્મવિકાસની ભૂમકા લગી ચડાવવા વલવલે છે; મત્સ્યાવતાર ધરી માનવજીવને જળમાં ગોતનારો, વરાહ રૂપે કાદવમાં ઢૂંઢનારો કોઈક ચૈતન્યજ્યોતિ યુગાન્તરોથી ઉઠ્કાંતિક્રમ દ્વારા જીવને શિવ-સ્વરૂપે પામવા મથે છે અને જળ, કીચડ, પથ્થર, વન-

સ્પતિ, પંખી ને પશુકાટિમાંથી છેવટે માનવ-ભૂમિકામાં તો લઈ આવ્યો છે, તોયે હજી તલસે છે : માનવી પ્રભુ માટે નહિ પણ પ્રભુ માનવી માટે તલસે છે ! એવો જે ‘ગરજ કોને ?’ ના પદ વાળો ભાવ, તે શું પદનો રચયિતા પોતાના ઊર્મિતંત્રમાં અનુભવે છે ? તલસતા પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપની એને આત્મપ્રતીતિ થાય છે ?

અધ્યાપક મિત્રના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં નકારમાં વાળ્યો. લકતો પોતાના અનુભવો ગાતા હશે, કવિતાકારોનો એક સમૂહ પોતાનાં ઉર-સંવેદનોને શબ્દસ્થ કરતો હશે. પણ ખીજો એક સમૂહ છે, જે બહુધા પરાનુભવોને જ પોતાના ઊર્મિ-તંત્રની વીણા કે એકતારા પર બજાવવા મથે છે. એટલે કે મુખ્યત્વે એ કલ્પક છે, નિજનુભવી નથી. ઉદાહરણુ લઈએ : પીડિતો દુઃખિતોનાં પદો ધણાએ ગાયાં છે. મેં પણ ગાયાં છે. એમાંનાં કેટલાંક પરભાષામાંથી મેં જેમ આપણી ભાષામાં ઉતાર્યાં છે, તેમ ખીજાં કેટલાંક જેને વ્યવહાર વાણીમાં માલિક નામે ઓળખવામાં આવે છે તે પણ વસ્તુતઃ મૌલિક નથી, એટલે કે તેનાં મૂળ રચનારના પોતાના પીડિતપણામાં નથી બાંહેલાં. પરભૂમિમાં ઉગેલ રોપાઓને પોતાને આંગણે લાવીને ચોંપનાર માણસની માફક, પરપીડનના સંવેદનોમાંથી ઉદ્ભવેલા એ ભાવોને મેં મારી કલ્પનાભોમમાં માત્ર રોપ્યા છે. ભોગવનાર, અનુભવનાર, વેદનાનાં હજો વડે ખોદાઈ જનાર ભોંય પારકાં હૈયાંની છે; કવિતાકાર એ સંવેદનોના સીધા પરિસહનાર તરીકેનો દાવો કરી શકે નહિ.

સંવેદનની ખરલમાં

યૂથિકાએ ગાયું છે આમેદિનની તાવડી ઉપર : ‘કાઈ કહીયો કહીયો કહીયો રે હરિ આવનકા.’ મીરાંનાં ખીજાં યે ધણાં પદો એણે ગાયાં છે. ગાન એતું છે, તલસાટ એના નથી, મીરાંના છે. મીરાંની ભસ્મ ઉપર ચાર સૈકાના વાયરા વાધ ચુક્યા છે. આજની ગાનારી

એ સૈકા-જૂના સૂક્ષ્મ પરાનુભવને પોતાના ગળામાં ઢાતરે છે. ગાનારી ભેખ લઇને, રાજવૈભવ ત્યાગીને, પતિને થ તરછોડીને, વૃંદાવનમાં વિચરવા નીકળી નથી પડી, ગાનારનું હૃદય પણ, મીરાંની પ્રભુપ્રીતે રંગાયું રસાયું હરદમ તો નહિ રહેતું હોય. ગાનારે ભગવો કે ધોળો વેશ પહેર્યો નહિ હોય. ગાનારી જેમ મીરાંની મનોભૂમિમાં પહોંચેલી નહિ હોય, તેમ ખીજે પાસે મીરાંની નકલ, ખનાવટ પણ નથી કરતી. એણે એનાં ગળામાં પરનું સંવેદન ઘૂંટ્યું છે. એ જ સ્વધર્મ કવિતાકારનો સમજવો. એ ઘૂંટે છે કલ્પનાવતી ઊર્મિ-તંત્રની ખરલમાં; પણ એ ઘૂંટે તો છે પારકાના જ અનુભવ. એવાએની જમાતમાં આપણું સ્થાન હોય તો બસ છે.

અસલી કે નકલી

કવિઓ એટલે તો વેદવાણીમાં કહેલા ઋષિઓ : આર્ષદૃષ્ટાઓ : પરમ સત્યના પયગમ્બરી પેખન્દાઓ : એ જ કવિઓ પોતાનાં પારગામી ચક્ષુઓનું ખચીત દીઠેલું ગાય. કવિતાકારો એવી આર્ષદૃષ્ટિનો તો શું પણ ઉંખર લગીની યે ભૂમિને નિહાળી શકવાનો દાવો ન કરી શકે. સ્વાનુભવલક્ષી કવિતાના રચનાકારો પણ જે ઝીણવટથી તપાસશે તો એમણે ગાયો હોય તે ‘સ્વાનુભવ’ કિંચિત જ પોતાનો અનુભવ હશે. પરાનુભવના પડધાને જ ઘણુંખરું એ સ્વાનુભવમાં ઘટાવતા હોય છે. વિશ્વકવિતાના પ્રચૂર વારસાની આપણને આજે સુકર પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એના ગાઢ પરિચયે આપણને ઉચ્ચારણની સરલતા સંપડાવી છે. એ સરલતાને આપણી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં અનેક-વિધ ખેલો ખેલાવીએ છીએ ને એ ખેલનમાં આપણી થોડીક ક્ષણોની સહૃદયતા મૂકીએ છીએ. તેને પ્રતાપે જ આજની કવિતા સરળ થ છે. મીરાંને ગાવામાં જેવી સહૃદયતા યૂથિકાએ કેળવી છે તેના જેવી આપણી સહૃદયતા આપણાં પરાનુભવગાનમાં

આપણે સીંચીએ, તેટલે અંશે એ કવિતા સાચી બની એમ કહેવાનો આજે શિષ્ટાચાર છે. સહૃદયતાનું પ્રમાણ જેમ અલ્પ, તેમ તે કવિતાને વધુ નક્કી કહેવાનો રિવાજ છે.

‘પ્રયોગકારો છીએ

પણ આપણી ઘણીખરી કવિતા મૂળે તો નક્કી જ છે. છતાં એમાંની સર્વોત્તમ નકલ એ કે જે તત્ક્ષણ પૂરતી દિલસર્યાઈએ વિભૂષિત : બાકીની બધી બનાવટપણાથી દુષિત : ‘ઊછી ઉધારા અરક લઇ માંહી ભેજે તેલ ધૂપેલ : એ રે સૂર્યાની ફૂડી ચાલાકી, નારીરંજણ ખેલ !’ ઉત્તમ કવિતાકારો કુશળ કસબીઓ હશે ખરા કવિઓ ન થે હોય. એવું કથન તુચ્છકાર નથી સૂચવતું. કુશળ કસબીપણું પણ કંઈ રસ્તામાં પડ્યું છે ! યોગ : કર્મેષુ કૌશલમ્ : એ તો યોગ છે. એ છે પ્રયોગકારોના યોગ. ઘણાખરા પ્રયોગો જ કરનારા છીએ. નાના પ્રકારના કલ્પના-પ્રયોગો કરી, નાના પ્રકારના લાગણી-પ્રયોગો કરી, નાના પ્રકારના ભાષાજોડોના પ્રયોગો કરી કરી આપણે ‘પરાતુલવોનું’ એવું ઉચ્ચારણ શોધીએ છીએ, કે જે પરજનોને પોતાના હૈમે વારંવાર રમતું લાગ્યા કરતું હોય છતાં રમ્ય સ્વરૂપે પ્રકટ કરતાં ન આવડતું હોય : ‘what oft was thought but never so well expressed.’ આંગલ કવિ પોપની, કવિતા વિષેની આ પિછાન મને સ્વીકાર્ય છે. આપણો સ્વધર્મ, અનેક હૈયામાં રમી રહે તેવાં વાણી-સ્વરુપો ધડવાનો છે. જન જનને ઊર્મિ-આરે એના આતમતત્ત્વને ભાવતાં ટોપરાં તેજનાનાં બહાણો નાંગરતા તમે સાહસશૂની ખુમારી ભર્યાં સોદાગરો છો કવિતાકારો ! તમે પરમ જ્યોતિના પારદર્શીઓ નથી.

પરાતુલવોને ઝીલવા, એ પણ ઉચ્ચ સાધના માગી લે છે. આતમની એરણ પરે એ પરાતુલવનો હથોડો પડે છે, તે ક્ષણે શબ્દ-તણુખા

ઝરે છે, રંગેરંગ કડાકા થાય છે, ત્યારે શબ્દો ગોઠવાય છે, ને એ શબ્દરચનાઓ કરી કરીને ય આખરે ઓ કવિ, ‘ખાંપણમાંય તારે ખતા પડશે.’ તારા શબ્દને કંઈનો દુકડોય કદાચ નહિ મળે. તારાં તનની ખાખ થશે, પણ તે પછી ય તારા શબ્દો તો પંથવિહોણા પથિકાને વાટદેખાવણુ દીવડા બની રહેશે.

ભજનનું વાહન

‘પ્રયોગકારો’ કહ્યા મેં આજના કવિતાકારોને. ‘યુગવંદના’ પૂર્વેનાં ‘વેણીનાં ફૂલ’ ને ‘કિલ્લોલ’માં જૂજવા પ્રયોગો જ હતા. ‘યુગવંદના’ પણ પ્રયોગોની જ એક પોઠચ હતી. એમાં ભજનની ભાવલક્ષણમાં તેમ જ ઢાળલક્ષણમાં થોડી રચનાઓ કરી હતી: ‘જિંડી રે નીંદરમાં અમે સાંભળ્યું રે ધરતી માગે છે ભોગ !’ એ પહેલો પ્રયોગ: ‘વીરા મારા પંચ રે સિંધુને રમશાન’ એ બીજો: ને ‘ધણ રે બોલે ને એરણુ સાંભળે હો જી’ એ ત્રીજો. પહેલો પ્રયોગ એક ધર્મપુરુષે દોરવ્યા સૌપહેલા પ્રજાસંગ્રામ પર અજમાવ્યો, બીજો પ્રયોગ એક માનવીના વધસ્થંભારોહણના પ્રસંગ પર, ને ત્રીજો એક વ્યાપક વિશ્વસ્થિતિ ઉપર. એ ત્રણ પ્રયોગોએ ઊપલી નીચલી સર્વ સાહિત્યરસ-કાટિઓનાં ઓતાજનો પર મેળવેલી સફલતાથી એક ખાત્રી થઈ; કે ભજન એ કાવ્યનું જૂનવાણી વાહન નથી, એ કવિતાસ્વરૂપમાં સનાતન તાકાત ભરી છે; ને એ શક્તિસ્વરૂપ કેવળ વૈરાગ્ય અને આધ્યાત્મિકતાનું જ નહિ પણ આત્મસમર્પણ, યુદ્ધ અને સામાજિક અવસ્થાની વિષમતાના આધુનિક (ખરું જોતાં તો સર્વકાલિન) ભાવોનું પણ ગરવું ગંભીર વાહન બની શકે તેવી છે. ને હકીકતે જોઈએ તો સોરઠી ભજનિકોએ ઘેરી ઘેરી ભજનવાણીના પ્રયોગો વીર, રૌદ્ર, કરુણ, શૃંગાર વગેરે સર્વ પ્રકારના રસોને પ્રકટ કરવામાં ક્યાં નથી અજમાવ્યા ?—

‘ગરવે નેજા ઝળેલ્યા
 ‘ગરવે નેજા ઝળેલ્યા રે
 ‘ગરવો ધણેણ્યો વાળાં વાગશે હો જી.’

એ પદના સંગ્રામોચિત સ્વરો.

‘સોળ રે કળાનો મુરજ ઊગશે
 ‘તપશે તે દિ’ બાજોબાજ રે
 હાં-હાં-હાં

‘ધરતીનાં દોય પડ ધૂજશે
 ‘હોશે તે દિ’ હલહલકાર રે
 હાં-હાં-હાં

‘પીર રે પોકારે મુંજાં ભાવરાં !’

એવા જોસલ પીરના રૌદ્ર પુકાર.

‘ધરતી માથે હેમર હાલશે સૂના નગર મોઝાર,
 ‘લખમી લૂંટાશે લોકું તણી એની નવ ખૂમ કે ન વાર,
 ‘પોરો રે આવ્યો સતો પાપનો
 ‘ધરતી માગે છે ભોગ !’

એવી વ્યાપક સતાવણીના આગમ-બોલ.

‘સેજ પલંગ માથે પોઢતાં
 ‘બાળુડા ! સેજ પલંગ માથે પોઢતાં;
 ‘એવાં પથરે પોઢાડ્યાં નાનાં બાળ....ગરનારી !’

એવી કરુણાદ્રં શિષ્ય—વાણી.

‘એ જ નેસલ !

‘તમે રે હીરો ને અમે લાલ !

‘એકા એ દોરામાં દોનું પ્રાવિયાં હોજી !’

એ પ્રેમોદ્દગાર.

ભજન-વાણીની એ ભાવેભાવમાં રમતી શક્યતા રાત્રિઓ પછી રાત્રિઓના નિસ્તબ્ધ પ્રહરોમાં આપણા શ્રવણે પડે છે. એના બોલ, લહેકા અને સંઘઝીલાતા સ્વરારોહો ને અવરોહો, કાંઈ ધ્રુવવતા મહેરામણની લહરમાળ જેવા આપણા પ્રાણને લહેગવે છે. એના બોલ અને ધ્વનિ-ધોર જાણે નાદબ્રહ્મમાંથી નીતરતા હોય છે. સમૂહ-સંગીતની એમાં પરાકાષ્ટા છે. એ નાદબ્રહ્મની ઉપાસનાનું, પ્રત્યેક શનિવાર, પ્રત્યેક અજવાળી ખીજ, આજના સર્વલક્ષી ધ્વંસની વચ્ચે પણ, કાન્ય-સંજીવિની છાંટતું અકેક પર્વ છે.

‘એકતારો’ નામ કેમ ?

ભજન-વાણીનાં એ તંતુઓ પકડવાનો મારો પ્રયાસ વધુ મજબૂત બન્યો છે. એના પ્રયોગ મેં ‘મુંબઈની શરાબખંધી’ જેવી કે દક્કર બાપાની એકોતેરમી જન્મ-જયંતી જેવી પર્વણી માટે કર્યા છે. ‘તકદીરની ત્રાફતારી’નું નિગૂઢ રૂપક મેં એ ભજન-પ્રયોગમાં ઢાળ્યું છે, ને છેલ્લે તો ‘ધણીને દાર’ જઈ આ પ્રયોગ ‘સંહારના સ્વામી’માં વિરમ્યો છે. વીસેક આમાં ભજનો છે, બાકીની જૂજવી રચનાઓ છે, એ સર્વના નાનકડા સંગ્રહને ‘એકતારો’ એવું નામ આપવામાં મેં મારાં મુખ્ય નવાં વલણોને અગ્રપદ આપ્યું છે.

પીડિત-ગીતોનો ઝાક

પ્રલયની કૂંદા તો પીડિતોનાં કાવ્યોમાં લગાવે છે કવિતાકારો. કટાક્ષોના ઉગ્ર દંશ દે છે ને પીડકોને દગડે છે. પણ ભજનની વાણીમાં પ્રવેશ્યા પછી તો પલેપલ ઉદ્ભવ્યા છે આખરી કથાણના જ ઉદ્ગારો. ઉચ્છેદકોને સંબોધ્યું છે કે—

‘વીરા ! એક ખીજ વાવીએ ન જાણ્યું

‘તો લાખ ઝાડ કેમ ખાલ્યાં ?

‘વીરા ! એક બુદ્ધ નીર ના ઉતાર્યું,

‘જૂનાં નવાણુ કેમ ટાલ્યાં !’ (બ્રાંતિ)

નર્યા ‘વેગ’ને પંથવિહોણો પેખ્યો; ને સંહાર કરતાં સર્જનની જ શક્તિ સત્કારી. ‘સંહાર’ની બ્રહ્માંડો છૂંદતી ક્ષણો કરતાં સર્જનનાં નાનાં ને સુકુમાર પા પા પગલાં વધુ ને વધુ પ્રભાવશાળી દેખાયાં છે. ‘યુગવંદના’માં ‘કરાલ કાલ’ને અને ઉચ્છેદક ‘ઓતરાદા વાયરા’ને અહ્વાન દેનારી રૂચિ આજે તો ‘સંહારના સ્વામી’ તું રૌદ્ર રૂપ ગાતી ગાતી પણ આખરે દીનભાવે લાખે છે કે—

‘સંહારના સ્વામી ! તુંને વંદના હો છ;

‘તું છો શિવ અને છો સુંદર

‘તું છો સત્ય અને છો મંગલ રે

‘આખર તો એવાં રૂપે રાજજો હો છ.’

અંતિમ મંગલતા

વિશ્વના પરમ કલ્યાણકર તત્ત્વની આ અંતિમતા તરફ આપણા અંતરત્વું ઢળતું, એ કેટલું અગોચર અને રહસ્યભર્યું છે ! જૂના કાળનું માફ ‘વીર જતીન્દ્રને’ જોઉં છું ને નવું ‘કાટશે અગ્નિથંભો’ એની સાથે

મીડવું છું. એઉ આમાં મૂક્યાં છે. જતીન્દ્રના આત્મસમર્પણને બિરદાવવા જતાં શબ્દોમાં કટુતા, ઉત્રતા, કંઈક અંશે ફિશિયારી આવી છે. ને સમાપ્તિમાં—

‘રજ રજ નોંધી રાખશું, હૈય, ખીચ હિસાબ,
 ‘અવસર આવ્યે માગશું, કિસ્મત પાસ જવાબ
 ‘માગવા જવાબો એક દિન આવશું,
 ‘ભૂખરી પતાકા સંગમાં લાવશું
 ‘અમારા રક્તના હોજ છલકાવશું
 ‘માતનો ધ્વજ ફરીવાર રંગી જશું.’

એવી દાંત-કચકચાટી છે. તેની સામે નવા ‘ફાટશે અગ્નિથંભો’માં નિર્દોષ પ્રજ્જ્વળિત રૂપી પ્રહ્લાદ પર કેર ગુબ્બરનારા પીડકને માટે આખરી અંજલિ તો, હિરણ્યકશ્યપુનો થયો હતો તેવો જ કલ્પ્યો છે, કલ્પના તો એજ કારમા રૂપમાં કરી છે કે બરાબર સંક્રાંતિના ઊંબર પર પ્રજ્જ્વળનો ધગેલો થંભ ફાટશે, પણ સંહારતત્ત્વની બિભીષિકા તેટલે જ અટકે છે અને ગવાયું છે કે—

‘ને ત્યાંથી કાણુ નરસિંહ?—ના, ના, કોક નવે રૂપે,
 ‘અપાપી પાપીની સૌની ઊઠશે અગ્નિકા રૂપે.’

એ જ મંગળ તત્ત્વની અંતિમ પ્રતિષ્ઠા, પરઆંગણેથી આણેલા રોષ ‘ક્રાંતનારાં’માં પણ મારી નજરે પડી છે. પીડિત પૃથ્વીસમાજના બે પ્રતિનિધિઓ જેવાં એ બે પાત્રોના પરસ્પર ઉદ્દગારોમાં, યુવાન પૌત્રી આગ વરસાવે છે, વૃદ્ધ દાદી આખરી આસ્થાનું જળસિંચન કરે છે, ને ‘જો બેટા, લેરખી આવે, સદેશા લઈ લાણુના’ એવી એ બુઢીની આશા-મીટને બળે બન્નેનો હૃદયધ્વંસ થતો બચે છે, ‘કટુતાનું વિષપાન થંભી જાય છે.

કટુતાનું તત્ત્વ

કટુતા અને ઉગ્રતા આપણી કવિતામાંથી પૂરી વિદાય પામી જાય,
એ શું આજની પ્રયોગાવસ્થામાં સહેલું છે ?

‘અમૃત ને ઝેરના ઘડૂલા

‘સિંધુ વલોવી કાઢ્યા સંગે,

‘અમિયલ રહેવું જો હોય દુલ્લા !

‘ઘૂંટીને દોય પીજો સંગે.’

એ આમાં બતાવેલા બિરદ મુજબ ‘અમિયલ દુલ્લા’ બનવું કેટલું
કષ્ટ ! નહિ, નહિ. વિષ ને અમૃત ભેગાં ઘૂંટી હજી જાણ્યું નથી.
હજી તો ‘નધણીઆતી નથી’ એ ભજનમાં મેં પ્રજા—ધેનુને મુખે
ગવરાવ્યું છે કે—

‘વાંલ મુણે મારા ધીંગા ધણીની,

‘આવતાં ને લાગે વાર;

‘સૂકાં મારાં ચામડા સાટે.

જોજો લીલાં ચામ નો ફાટે !’

એમાં પીડકાનાં લીલાં ચામડાં ફડાતાં કલ્પાને મેં અંતિમ
માનવતાને દૂષિત કરી છે: પરંતુ બીજી બાજુ મેં સ્વાર્થપ્રેરિત વિશ્વ-
યુદ્ધમાં બેગુનહે કતલ થતા ભાડુતી સૈનિકાની જન્મદાત્રીઓને
કલેજે આવી દારણુ આરબુઓ મૂકી છે—

‘કારમા લોહ—થંભાઓ ગાળી અગ્નિરસો પીવો !

‘ઢાટિકાટાન અંબાઓ ! આંકડા ભીડી નીસરો !

‘હીચોળી પારણાં લીધાં, ઝંઝા-જૂથ બનો હવે;

‘ઝંઝેડો તખ્ત ને તાજો, પ્રલયંકર ચંડિ હે !’

[‘હજી કેટલાં કંદનો ..... ?’ પાનું ૪૪]

સ્વાભાવિક સહૃદયતા નથી વિલસતી. એ હિસાબે ‘ક્રમ કરે, કાયદો નૈ !’ (પાનું ૨૬)નો કટાક્ષ વધુ માનવતાયુક્ત ને સ્વાભાવિક લાગશે. સંચાની સાથે ભાષ્યબંધીનો રતેહ સમજતો મજૂર યંત્ર ચલાવતાં ચલાવતાં પોતાની કુંવારી બહેનના વિવાહના વિચારે ચડે છે, વિવાહ માટે જોઈતાં નાણાં નથી; નાણાંની બચત વગર વિવાહ કેમ કરીને બનશે ? એ વિચારગ્રસ્ત દશામાંથી સંચાના સંચાલન પ્રત્યે ગફલત જન્મી, બેધ્યાન બની જવાયું, સંચાએ બેધ્યાન ‘દોસ્ત’નો હાથ એક જ લગ્નરકે, કાંણી સુધી ચાટી લીધો ! ને મજૂરની મા ‘કમ્પસન’ (Compensation : નુકશાની) માગવા શેઠીઆઓથી માંડી રાજા સુધી ભટકી આવી પણ સૌએ એક જ જવાબ વાળ્યો : ‘શું કરીએ બાઈ ! કામ્પેન્સેશનનો તો આપણા રાજ્યમાં કાયદો જ નથી ના !’

આમાં મને કટાક્ષની નિર્મળતા દેખાઈ છે. હાંસી વેધક રહી છે પણ ઘાતકી નથી બની ગઈ, દાંતકચકચાટી દૂર રહી શકી છે. અને અવ્યક્તનું શેષ મજૂરની બહેનનાં લગ્ન સંબંધી ચિંતામાંથી નીપજતા પરિણામની કંઈણતાએ રંગાયેલું આપણા હાથમાં રહી જાય છે.

કવિતામાં પુણ્યપ્રકાપ

યંત્ર-માલિકો પ્રત્યેના રાષ્ટ્રદ્રેષને દૂર રાખીને તેમજ મજૂરની જ સર્વગુણસંપન્નતા ગમ્ભીર વગર, ન્યાયઅન્યાયની બહેંચણી કરવાનો લોભ ત્યાગીને, પીડિતવાદના દરિયાવને ડાળવાનું કામ કવિતા માટે દુષ્કર છે. કવિતા કાં ગાળોનો કાપ બની જાય છે, કાં વેવલાઈની રૂદ્ધિ બની જાય છે. નરી ચીડ અને પુણ્યપ્રકાપ વચ્ચે, ગુસ્સા અને જુસ્સા વચ્ચે વિવેક કરવાનો કવિધર્મ ગંભીર છે. પુણ્યપ્રકાપના વિશુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવને ‘પુણ્ય’ની પહેલી અપેક્ષા છે ને એ પુણ્યવત્તાને પામતા પહેલાં હૃદયને કેટલા વિપલ્વંટકા પચાવી જવા પડે છે ! વાણી ખીજાઈને વ્યક્ત થાય છે, ને એ ખીજ પણ સ્વાનુભવનું સત્ત્વ નથી હોતી,

(કવિતાકારોમાં તો હોય પણ ક્યાંથી !) તે હકીકત આજની ઊઝીતી લીધેલી કવિ-ખીજને પણ વધુ કરુણ કરી મૂકે છે. આપણે ઘણા ખરા એના ભોગ બન્યા છીએ. પણ પ્રયોગદશામાં સાચદિલીથી પગ ઠેરવતા ઠેરવતા, ઠોકરો ખાતા ને લપટતા લોહીલોહાણ થતા આપણે નવા પથો ખેડીએ છીએ. સ્વરૂપોની નવીનતા જે મુગ્ધદશા શરૂમાં જન્માવે છે તે ઝાઝો કાળ ટકતી નથી. આપણે આપણા મહિમાની કલ્પગીઓ માનેલી કઢંગાઈઓ અને ખૂખીઓ માનેલી ખામીઓ ‘ઘણીને દાર’ પહોંચતાં સુધીમાં તો આપોઆપ ખરી પડશે: ‘તે દિ’ શબ્દ લય પામશે, હોશે આપોઆપ ઉગ્મસ, ચલ મન શબ્દને વેપાર છ !’

રૂચિભેદને કારણે

પણુ અત્યેક પીડિતગીતમાંથી પ્રધાનપણે પીડિતપણાની રિથિતિ પ્રતિ હૃદય દ્રવીભૂત બને ને તે પછી જ અન્ય રસ નીપજે એવી રચના હોવી જોઈએ, એવું કેટલાક મિત્રોનું વિધાન માન્ય રાખી શકાય નહિ. અત્યેક ગીતને કે કાવ્યને પોતાના વિષય પૂરતી જ રસ-નિષ્પત્તિ કરવાનું કર્તવ્ય છે. એ રસ વીર હોય, રૌદ્ર હોય, ગિહત્સ પણ હોય, કરુણ હોય કે ન પણ હોય. અલબત્ત, આ બધા રસોની જન્માવટ પણ રેઢી નથી જ પડી. એ પણ કવિતાકારના ઊર્મિતંત્રની ઉચ્ચ મનોભૂતે માગી જ લે છે. એટલે અમૂક ગીતમાં અમૂક જે રસનું સંવેદન મૂકવાનો ઉદ્દેશ હોય તે ઉદ્દેશ જો ફળીભૂત ન થયો હોય તો જ એ ગીતને દોષ દઈએ; એમાં જે મૂકવાનો સંકલ્પ જ નહોતો તેનો અભાવ એ એનો દોષ ન કહેવાય. રૂચિભેદને કારણે કાઈને ‘કરાલ કાલજગે’ અથવા ‘કાદાળી વાળો’ કરતાં ‘ખેડુ સ્ત્રીનું સંધ્યાગીત’ વિશેષ ગમે, તો અનેક પ્રેમીજનોને ‘યુગવંદના’નાં પીડિતગીતોમાં વિલસતો પ્રાણ આ ‘એકતારા’માં બુકો બન્યો લાગશે.

હમણાં જ એક સન્નન કવિતાનું એક પ્રધાન લક્ષણ કહી
ગયા : થીજી ગએલા પ્રાણ-પોપડાને ઉખા અર્પાને ભેદવાનું, ઓગાળ-
વાનું, પ્રવાહમાન કરવાનું કામ અનલ દરજ્જે કવિતાનું છે. બુદ્ધિવાદની
અતિશયતા થીજીવે છે, વાસ્તવવાદનો અતિરેક થીજીવે છે; વ્યવહાર-
દક્ષતાના દાવપ્રપંચોએ ટેવાએલાં હૈયાં થીજી હીમ બને છે. એના
પર ઉખારૂપ બની કવિતાનાં કિરણો પડે ને પીગાળે. પરંતુ લાગણી-
તાંત્ર પર કિરણનું પીગાળણ કામ કરી આપતી કવિતા અને એકલા
કેવળ આવેશ-તાંત્રનો જ કબ્જે લઈ બેસતી કવિતા વચ્ચેની સીમારેખ
દોરવી સહેલ નથી. એક જ કવિતા સાંભળીને બે માણસો જુદી જુદી અસરો
અનુભવે છે. એક કહેશે કે આ તો પટુકરણ કવિતા sentimental
stuff છે, બીજો કહેશે આ હૃદયદ્રાવક છે. દરેક વાતનો આધાર
એ દિલ કોનું છે, અને એનું દ્રવન થવું એટલે શું, તે પ્રશ્નના જવાબ
પર જ રહેશે.

વિશાળ કલ્પના-પટ

આત્મનિરીક્ષણની આ પજોમાં કવિતાકારે જો પોતાનો મત
પ્રદર્શિત કરવાનો અધિકાર આગળ કરી જ લીધો છે, તો પછી
અહીં એકરાર કરી નાખવો પ્રાસંગિક છે, કે મારી આંહી
આપેલી કૃતિઓમાં વધુ પ્રાણપ્રિય મને તો આવાં લાગેલ
છે : ‘શબ્દના સોદાગરને,’ ‘વર્ષા,’ ‘જોગંદર જગદીશને,’
‘તકદીરની ત્રોફનારી,’ ‘મોરપીછાનું મૂલ,’ ‘ગરજ કોને,’ અને ‘ધીમાં
ધીમાં લોચન ખોલો !’ નાનકડા ખૂંણા ખાંચરામાં કે સાંકડી ઊર્મિ-
સીમોમાં ખૂંચી ગયેલી કલ્પનાને જ્યાં વિશાળ આકાશ-પટ મળે છે,
ત્યાં ત્યાં હુદ્રતા આપોઆપ વિરમી જાય છે. રાજખાળ વર્ષાને મેં
અણુરૂપ્યા આલના નિઃસીમ પટમાં લાખ લાખ હાથીડા હાંકતી દીડી,
ધન-કડાકાની તાળીઓ પાડતી નાસી છૂટેલી દીડી. નવરંગી ચૂંદડીના

લીરા ઉરાડતી એ તારામંડળના વડ-ટેટા ઝંઝેડે છે, ધનીભૂત મેઘાગ્નરમાં એ પોતાનાં નેણાં સમારવાનું કાજળ ઘૂંટે છે, ને એ સંધ્યાને આભ-આવારે બિભેલ કાઠ અપ્તરિખા બેઢાની પીઠ પાછળ એક ઘોડલે બેસીને આપુનો દેશ છોડી જાય છે.

કારમાં છુંદણાં

એ કલ્પનામાં અનુભવેલી ઉન્મુક્તતા અને સુવિશાલતાનો 'તકદીરને ત્રાફનારી'માં મને સવિશેષ સધન અનુભવ થયો છે. જેણે આકાશની છાતીનો ખરાબર મધ્ય ઉરભાગ છુંદણે ટાંક્યો, જેણે પુરાતન પુરુષ રામચંદ્રના તકદીરમાં કીર્તિની વેલડીઓ ત્રાશી, રાજયોગી ભર્તૃહરિના લલાટમાં જ્ઞાનવૈરાગ્યનો અમર યશ ટાંક્યો, ને બાળુડા ગોપીચંદની પીઠમાં એની જનેતાના આંસુ વડે જગદ્વંદ્ય ભેખ ત્રાફ્યો, એવી એક નિગૂઢ વિધાત્રીના હાથમાં નીલા રંગની કુલડી તો નાની છે, પણ એમાં એણે દરિયાના દરિયા ઘોળ્યા છે : એણે ફક્ત પોતે ત્રાફ્યા ત્રાજવાના સુંદર નમૂના જ બતાવ્યા, પણ ન બતાવી એની સોય (એની સંતાપીતલ શક્તિ) કે જે વડે એણે કાઠકનું કલેજનું ને કાઠકનાં કપાળ ત્રાફ્યાં હતાં. ખોલી ખોલીને એ બતાવે છે પોતાનાં કરુણોજ્જવલ કારમાં ત્રાફ્યો. ને...હાય, એનાં ત્રાફ્યાનું કીર્તિસૌંદર્ય કામી લેવાની અણસખૂરીમાં માનવીને નજરે નથી પડતી પેલી 'કમખામાં સંતાડલ સોય' નામની કીર્તિ-ત્રાફણુ કસોટી. રૂપ જોઈએ છે, પ્રસિદ્ધિ ખપે છે, પણ નથી ખરાબર કલેજના મર્મ-ભાગ ઉપરનાં, સાચા સંવેદનનો રંગ પકડતાં, તકદીરનાં ત્રાફ્યાં ખમી ખાવાની તૈયારી. ભજનવાણીનો નિગૂઢ ગ્રાણુ પકડી શકાયો હોવાનો ઠીક ઠીક સંતોષ મને આંહી થયો છે. ભજનસાહિત્યમાં કાઠ કાઠ ઠેકાણે રમતી કલ્પનાની મહાકાયતા આંહી મારે દ્વારે ઘડીક ડોકાઈ ગઈ છે.

રવીન્દ્ર-પ્રસાદી

ને કલ્પનાને બ્રહ્માંડ-તોરણે અડી આવવાનો ખીજો મોકો 'જોગંદર જગદીશ'માં મળ્યો છે. જડ ચેતન સચરાચરમાં જીવન-તત્ત્વ નામતું કેન્દ્ર યોજતા એ વૈજ્ઞાનિકને મૂળ કાવ્યકર્તા શ્રી રવીન્દ્રનાથે જ એવો રહસ્યવેત્તા, Mystic આલેખ્યો છે, કે અંગ્રેજી પરથી ગુજરાતી ચિત્ર તો રમતું રમતું આવી ગયું. ક્ષુદ્રતાઓલરી સાંકડી સૃષ્ટિ ખદખદતી હતી તેજ જમાનામાં આ શોધક તપોધન વિશ્વના શેષ સીમાડા વટાવતો હતો. દૃશ્ય જગતના છેલ્લા સીમાડા વટાવીને એણે તો જીવન-કિરણની શોધમાં અરુપની ગાયબ દુનિયાનાં દ્વાર ખખડાવ્યાં. એ પારગામિતાનાં દ્વાર આર્ય મહર્ષિઓએ એની સન્મુખ ઉઘાડાં મૂક્યાં. જૂજવાં જીવસ્વરૂપોની સૃષ્ટિને પાર બેઠેલા એકાત્મનાં એણે દર્શન કર્યાં. એ આખું જ ચિત્ર આપણી કલ્પનાને વિક્રમશીલતાનાં સાજ સગ્ગવી અપાર્થિવ વિભૂતિ વડે અંકિત કરે છે, શક્યતાઓ અને સિદ્ધિઓના સીમાડા કમ્પાયમાન બને છે, પ્રજ્ઞા અને અને પારગામિતા કવિતાંગણમાં રમવા ઊતરે છે. એ પ્રાસાદી ટાગોર પાસેથી મળે છે.

કટાવના હુકડા

એ રવીન્દ્ર-વાણી ઝીલતા ગુજરાતી કટાવ-હુકડાને કંઠના હીડાળે હીચોળતાં હીચોળતાં મારી કવિતાઓની ખીજૂં ક્ષુદ્રતા કે લઘુતાઓ ભૂલી જવાય છે, ને જીલ અણુથાકી નાની કિશોરી રૂપે બાણે દોરી-કુદાવ કરવા લાગે છે—

‘ખદખદતી જનતાના પાગલ

કાલાહલમાં અણુચલ રહીને

કાણ મળ્યો તું’

‘વિરાટના લઘુ વચગિંદુનો
‘પ્રશાંત શોધક...’

*

*

*

‘સૂર્ય-ચાંદલે

‘પુષ્પ-પાંદડે

‘પશુ-પંખી, પાપાણુધૂળમાં

‘જીલે અનિદ્રિત

‘એક જ્યોતિક્ષુ

*

*

*

‘પૂર્વજના અંધાર-દૂપમાં

‘હોક પુલાવી

‘ડરાં ડરાં કલશોર ગજવતાં

‘અમે દેડકાં—

‘તે સમયે તું

‘કયા વિશ્વના શેષ-સીમાડા

‘હતો ધૂમતો...

*

*

‘હય કર જોડી

‘ચક્તિ સ્તબ્ધ

‘વાચાહીન મુખડે

‘પ્રણયો વિભુને

*

*

*

રવીન્દ્ર-પ્રસાદી

ને કલ્પનાને બ્રહ્માંડ-તોરણે અડી આવવાનો ખીજો મોકો 'જોગંદર જગદીશ'માં મળ્યો છે. જડ ચેતન સચરાચરમાં જીવન-તત્ત્વ નામતું કેન્દ્ર જોજતા એ વૈજ્ઞાનિકને મૂળ કાવ્યકર્તા શ્રી રવીન્દ્રનાથે જ એવો રહસ્યવેત્તા, Mystic આલેખ્યો છે, કે અગ્રેજી પરથી ગુજરાતી ચિત્ર તો રમતું રમતું આવી ગયું. ક્ષુદ્રતાઓભરી સાંકડી સૃષ્ટિ ખદખદતી હતી તેજ જમાનામાં આ શોધક તપોધન વિશ્વના શેષ સીમાડા વટાવતો હતો. દૃશ્ય જગતના છેલ્લા સીમાડા વટાવીને એણે તો જીવન-કિરણની શોધમાં અરુપની ગાયબ દુનિયાનાં દ્વાર ખખડાવ્યાં. એ પારગામિતાનાં દ્વાર આર્ય મહર્ષિઓએ એની સન્મુખ ઉઘાડાં મૂક્યાં. જૂજવાં જીવસ્વરૂપોની સૃષ્ટિને પાર બેઠેલા એકાત્મનાં એણે દર્શન કર્યાં. એ આખું જ ચિત્ર આપણી કલ્પનાને વિક્રમશીલતાનાં સાજ સગવળ અપાર્થિવ વિભૂતિ વડે અંકિત કરે છે, શક્યતાઓ અને સિદ્ધિઓના સીમાડા કમ્પાયમાન બને છે, પ્રજ્ઞા અને અને પારગામિતા કવિતાંગણમાં રમવા બિતરે છે. એ પ્રાસાદી ટાગોર પાસેથી મળે છે.

કટાવના ટુકડા

એ રવીન્દ્ર-વાણી ઝીલતા ગુજરાતી કટાવ-ટુકડાને કંઠના હીડોળે હીચોળતાં હીચોળતાં મારી કવિતાઓની ખીજૂં ક્ષુદ્રતા કે લઘુતાઓ ભૂલી જવાય છે, ને જીલ અણથાકી નાની કિશોરી રૂપે બાળે દોરી-કુદાવ કરવા લાગે છે—

‘ખદખદતી જનતાના પાગલ

‘કાલાહલમાં અણુચલ રહીને

‘કાણ મળ્યો તું

‘વિરાટના લઘુ વચગિંદુનો
‘પ્રશાંત શોધક...’

*

*

*

‘સૂર્ય-ચાંદલે

‘પુષ્પ-પાંદડે

‘પશુ-પંખી, પાપાણુધૂળમાં

‘ઝુલે અનિદ્રિત

‘એક જ્યોતિક્ષણ

*

*

*

‘પૂર્વજના અધાર-રૂપમાં

‘ડોક ઝુલાવી

‘ડરાં ડરાં કલશોર ગજવતાં

‘અમે દેડકાં—

‘તે સમયે તું

‘ક્યા વિશ્વના શેષ-સીમાડા

‘હતો ધૂમતો...

*

*

*

‘હૃય કર જોડી

‘ચક્રિત સ્તબ્ધ

‘વાચાહીન મુખડે

‘પ્રણમ્યો વિભુને

*

*

*

રવીન્દ્ર-પ્રસાદી

ને કલ્પનાને બ્રહ્માંડ-તોરણે અડી આવવાનો ખીજો મોકો ‘જોગંદર જગદીશ’માં મળ્યો છે. જડ ચેતન સચરાચરમાં જીવન-તત્ત્વ નામનું કેન્દ્ર ખોજતા એ વૈજ્ઞાનિકને મૂળ કાવ્યકર્તા શ્રી રવીન્દ્રનાથે જ એવો રહસ્યવેતા, Mystic આલેખ્યો છે, કે અત્રેજી પરથી ગુજરાતી ચિત્ર તો રમતું રમતું આવી ગયું. ક્ષુદ્રતાઓભરી સાંકડી સૃષ્ટિ ખદખદતી હતી તેજ જમાનામાં આ શોધક તપોધન વિશ્વના શેષ સીમાડા વટાવતો હતો. દૃશ્ય જગતના છેલ્લા સીમાડા વટાવીને એણે તો જીવન-કિરણની શોધમાં અરુપની ગાયબ દુનિયાનાં દ્વાર ખખડાવ્યાં. એ પારગામિતાનાં દ્વાર આર્ય મહર્ષિઓએ એની સન્મુખ ઉઘાડાં મૂક્યાં. જૂજવાં જીવસ્વરૂપોની સૃષ્ટિને પાર ખેડેલા એકાત્મનાં એણે દર્શન કર્યાં. એ આખું જ ચિત્ર આપણી કલ્પનાને વિક્રમશીલતાનાં સાજ સગવળ અપાર્થિવ વિભૂતિ વડે અંકિત કરે છે, શક્યતાઓ અને સિદ્ધિઓના સીમાડા કમ્પાયમાન બને છે, પ્રજ્ઞા અને અને પારગામિતા કવિતાંગણમાં રમવા ઊતરે છે. એ પ્રાસાદી ટાગોર પાસેથી મળે છે.

કટાવના ટુકડા

એ રવીન્દ્ર-વાણી ઝીલતા ગુજરાતી કટાવ-ટુકડાને કંઠના હીંડોળે હીંચોળતાં હીંચોળતાં મારી કવિતાઓની ખીજૂં ક્ષુદ્રતા કે લઘુતાઓ ભૂલી જવાય છે, ને જીલ અણુથાકી નાની કિશોરી રૂપે બાણે દોરી-કુદાવ કરવા લાગે છે—

‘ખદખદતી જનતાના પાગલ

કાલાહલમાં અણુચલ રહીને

કાણ મળ્યો તું

‘વિરાટના લઘુ વચગિંદુનો
‘પ્રશાંત શોધક...’

*

*

*

‘સૂર્ય-ચાંદલે

‘પુષ્પ-પાંદડે

‘પશુ-પંખી, પાપાણુધૂળમાં

‘જીલે અનિદ્રિત

‘એક જ્યોતિક્ષણ

*

*

*

‘પૂર્વજના અધાર-દૂપમાં

‘ઠોક પુલાવી

‘ડરાં ડરાં કલશોર ગજવતાં

‘અમે દેડકાં—

‘તે સમયે તું

‘કયા વિશ્વના શેષ-સીમાડા

‘હતો ધૂમતો...

*

*

*

‘દૂધ કર જોડી

‘ચક્રિત સ્તબ્ધ

‘વાયાલીન મુખડે

‘પ્રણમ્યો વિભુને

*

*

*

આ કૃતિઓ, તેમજ દક્ષર આપાની એકાતેરમી જન્મજયંતીને સમયે ‘અણુવંચાએલા અગમ સદેશા’ ઉકલતી કવિતા મારા પ્રાણપટને પહોળો, વધુ વધુ ને વધુ પહોળો કરે છે. થીજેલું કંઈક અંદરખાને દ્રવવા ને વહવા લાગે છે. પુરાતન કાળની સમાધિઓના ટીંખા ઊઠે છે, કપરો ખુલે છે, મથાલો જલી ઊઠે છે, જતિઓ ને સતિઓનાં કાળ-નિદ્રામાં પોઢેલાં વૃંદ જાગે છે, સૂતેલાંની સોડયો સળવળે છે. પત્યરોનાં પડો ધૂંજે છે—ને એ સર્વ લાગણીઓનું સંવેદન અકળ-અગમને સુકલિત તેમજ સુગોચર બતાવે છે.

મારી કાવ્યકૃતિઓની પ્રાર્થના મને આ રીતે સમજાઈ છે. લંબાણુભય ખીજી કવિતાઓ વિષે કશું કહેવા દેતો રોકે છે. એક જ કાવ્યસ્વરૂપમાં ઝકઝાઈ રહેવાને બદલે નૂતન પ્રયોગો કર્યા કરવાની વૃત્તિ જોર કરતી હોઈને સર્જનમાં વિપૂલતા આણવાનું અશક્ય છે, પણ તો તેથી ગુજરાતી સાહિત્યને કશું નુકસાન નથી. ‘ઊછી ઉધારા અરક લઈ માંહે ભેળે તેલ ધુપેલ’ એવી કવિદશામાંથી ગુજરાતના કવિતાકારો બચેલા રહે, ભલે તેઓ અલ્પ જ સર્જે, અને નાની મોટી પોતાની સર્વ રચનાઓ પરત્વે એમની—ને મારા જેવા અલ્પની—આ એક જ શ્રદ્ધા સ્થિર બને કે:

હેડા કરી ધારણે તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જી
એ જ સૂરોના ઇમાની ભાઈ! ગાયા કર ચક્રચર
જી-જી-શબદના વેપાર.

‘And above all, to thine own self be true.’ એ શેક્સ્પીઅર-વાક્યમાં ગૂંજતું એ ‘ઇમાન’ જ આપણું હો, બાકીનું બધુંજ માલિકને ચરણે.

ખોટાદ.

તા. ૧૯ : ૯ : '૪૦

}

બવેરચંદ મેઘાણી

અનુક્રમણિકા

પાનું

પ્રવેશક (આત્મનિરીક્ષણ) . . . ૧ થી ૨૪

ગીતો પંચાવન

૧. આવજો આવજો વા'લી બા !	૨૯
૨. શખ્તના સોદાગરોની બાથ ચલી વણુઝાર જી . . .	૧
૩. નવાં કલેવર ધરો હંસલા ! . . .	૫
૪. વીરા ! સત્તાની દેરીઓ ઉખાડી . . .	૬
૫. દેવાયત પંડિતે દા'ડા દાખવ્યા . . .	૭
૬. યુગ યુગના કેડા પર કદમો ભરતી . . .	૮
૭. અદીઠી આગના ઝોલવણુહાર જીવો ! . . .	૧૦
૮. ભોંઠી પડી રે સમશેર . . .	૧૨
૯. હિન્દીજન તો તેને કહીએ જે . . .	૧૫
૧૦. આ પારે ગામડું ને ઝો પારે શે'ર . . .	૧૬
૧૧. બીડેલા આલને ભેદી કેા' રાજબાળ . . .	૧૭
૧૨. સુરજ ને સાંજ બે ભાંડુની જોડલી . . .	૧૮
૧૩. મર્ત્યજનોની માત ધરણીને અમરોનાં વરદાને ! . . .	૧૯
૧૪. કોઈ તાણે એનાં શીંગડાં ને તાણે . . .	૨૧
૧૫. વેચશો મા મને વેચશો મા ! . . .	૨૨

૧૬.	ચિતા સાત સો જલે સામટી	૨૩
૧૭.	ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ...	૨૫
૧૮.	મીલ કેરે ચરખે રે હાથ મારો કાપી લીધો, ...	૨૬
૧૯.	તાપીના તીર તણી ગરવી ગુજરાતણ	૨૮
૨૦.	ગાઓ ગીતો 'ગરીબોદ્ધાર'નાં, ...	૩૦
૨૧.	પાણીમાં ડાંગ મારનારા, લાજને હવે છેડા રે'જો	૩૨
૨૨.	વીસ ને સાઠ વર્ષોનાં અંતર પૂરાયલાં હતાં, ...	૩૩
૨૩.	તમે ગીતા પાઠ, પચી નહિ અમોને;	૩૯
૨૪.	તમે હસો છો મનુજોની ક્ષુદ્રતાને	૪૧
૨૫.	થંભો જખાનો, કવિ-ગાન થંભો	૪૨
૨૬.	પુત્રોને ઝેરના ખ્યાલા, પીવાડી પોઢાડજો;	૪૪
૨૭.	કાણે કહ્યું કાળ વિનાશપ્રેમી !	૪૫
૨૮.	હું જુવાન, હું જુવાન, ...	૪૬
૨૯.	વધે છે અધાર, ...	૪૮
૩૦.	પૂછે કાઈ શિશુ જો તમને, ...	૪૯
૩૧.	રજળ દીકરા ! ઘેર આવજો, ...	૫૦
૩૨.	ખીજાને બકરાં કરી, આપ બને ગોવાળ, ...	૫૧
૩૩.	જી રે બાપુ ! તમને કરાવી પારણિયાં, ...	૫૩
૩૪.	ફૂલ ખર્ચાં ફેરમ રહી, રહ્યા ગીત-ઝણકાર	૫૫
૩૫.	રણશીર્ષાં બજિયાં નહીં, નવ ગહેડી શરણાર્થ	૫૬
૩૬.	ભૂકમ્પે દફનાઈ ગયેલા	૫૯
૩૭.	સંદેશા મગાવો સૌના સંદેશા મગાવો રે	૬૫
૩૮.	સખી ! કારતકે કવિતાની ઝડીઓ રે, ...	૬૭
૩૯.	સંપાદકજી બહાર થકી તાકીદ કરે છે, ...	૭૦
૪૦.	મા સર્વથી વહાલું તને હેઠ ઉચ્ચ મસ્તક !	૭૩
૪૧.	બાઈ ! એક ત્રાજવડાં ત્રાણહારી આવી રે, ...	૭૪

૪૨.	આથેરી વનરાષ્ટ્રમાં ઇંધન ક્યાં ચેતાય ?	૭૭
૪૩.	કંકુ ઘોળજો ૭ કે કેસર રોળજો !	૭૯
૪૪.	મને મારનારા ગોળી છોડનારા	૮૧
૪૫.	નગરની રોશની નિરખવા નીકળ્યાં	૮૨
૪૬.	ગરજ હોય તો આવ ગોતવા	૮૫
૪૭.	એક પરદેશી હતો મુખરડો	૮૮
૪૮.	ખનાવટી છે !	૯૦
૪૯.	સલામો કરું ખીજના ચાંદને,	૯૩
૫૦.	આભને પાદર એક ચિતારે રાવટી તાણી રે	૯૪
૫૧.	એક દિ' ઠાકર ભાન ભૂલ્યો	૯૭
૫૨.	પ્રભુતાની પ્રતિમા કે પ્રતિમા પશુતા ફેરી ?	૯૯
૫૩.	આ એક જનવર ને વિદ્વાન ખીજો	૧૦૦
૫૪.	તેં જુદાર્થ દીધી તો ભલે જ દીધી	૧૦૧
૫૫.	હળવાં હળવાં લોચન ખોલો	૧૦૨
	ગીતોનું વિભાગીકરણ	૧૦૯
	ટિપ્પણ	૧૧૬

છાગલાળો મારો એકતારો ગારો ગીત, હું નાચું રે
પાયે બાંધી ધૂધરું નાચું.

[મોરપ
મૂલ :

વિદાય

૦

આવળે આવળે વા'લી બા ! હો વા'લી બા !
કે એકવાર જોલ, ભલે ભાઈ તું જા !

૧

પાછલી તે રાતને પે'લે પડેડિયે
અબકીને તું ન્યારે જાગે
રે મા ! અબકીને તું ન્યારે જાગે !

ઓસીકે પાંગતે ફેરવતાં હાથ તુંને
પડખું ખાલી લાગે હો મા !
મા ! મા ! મા !

માડી મને પાડજો હળવા સાદ
પડઘો થઈ હું દૈશ જવાબ—આવળે ૦

તારા હૈયા તે પરે જેલવા ને ગેલવા
આવું બની હવાનો હિલોળો
મા ! હવાનો હિલોળો;

લાંબી લટોમાં રમું ઓળકોળાંબડે
ગૂંથશે તું જ્યારે અંબોડો હો મા !
મા ! મા ! મા !

માડી ! તારો ગાલ્યો હું નહિ રે ઝલાઈ
ચાર પાંચ ચુમી ભરી ચાલ્યો જાઉં—આવજો

ચંદન-તળાવડીનાં નીર મહીં ના'તી
જોઈ જૈશ હું તને જ્યારે
રે મા ! જોઈ જૈશ હું તને જ્યારે;

મોજું બનીને તારે અંગેઅંગ મહાલીશ
તોય મને કોઈ નહિ ભાળે હો મા !
મા ! મા ! મા !

માડી મારી છલછલ છાની વાત
સાંભળીને કરજે ના કલપાંત—આવજો

આપાઢી રાતની : મેહુલિયા-ધારતું
 ઝરમર વાણું વગાડું
 હો મા ! ઝરમર વાણું વગાડું,

બાણુડિયા બેટકાને સંભારી નગતી
 માડી ! તુંને મીઠડી બિંધાડું હો મા !
 મા ! મા ! મા !

માડી હું તો વીજળીનો ઝળકારો
 કે નળીએથી 'હાઉક !' કરા જૈશ હું અટારો—આવજો

આંકાશી ગોખનો ટલમલ તારલો
 થૈને બોલીશ : બા ! સુધ જ,
 રે મા ! થૈને બોલીશ : બા ! સુધ જ;

ચાંદાતું કિરણ બની લપતો ને છપતો તુંને
 ભરી જૈશ એક બે બક્કા હો મા !
 મા ! મા ! મા !

માડી તું તો ફેરવીને ગાલે હાથ
 નાખજે નવ બિંડો નિઃશ્વાસ—આવજો

ઝબલું ટોપી લઇને માશીબા આવશે
 પૂછશે, ક્યાં ગયો બચુડો ?
 રે મા ! પૂછશે ક્યાં ગયો બચુડો ?

કે'જે કે બેન, બચુ આ રે બેઠો
 મારી આંખ કેરી કીકીઓમાં રૂંડો
 હો બેન ! મારે જોળલે ને હૈયા માંચ
 બાળ મારો બેઠો છે સંતાઇ !—આવજો

---

*મરી જતા બાળકના પોતાની મા પ્રત્યેના આ વિદાય-બોલવાળું ગીત સજનના પદબંધમાં રવિબાણુના 'શિશુ' માયલા કાવ્ય 'તવે આમિ નર્ધ ગો મા નર્ધ' પરથી સાતેક વર્ષ પર ઉતાર્યું છે. એ આત્મજનમાં અત્યંત પ્રિય થઈ પડેલું ગીત મારા 'વેણીના પૂલ'ની છઠ્ઠી આવૃત્તિમાં મૂકી દેવાની ભૂલ મને, શ્રોતાઓનું પૂછાણ આવતાં માલુમ પડી છે એટલે એને આંહી પાછળથી ઉમેરેલ છે.

શબ્દોના સોદાગરને—

[“કર મન ભજનનો વેપાર”-એ ભજનદાળમાં]

○

શબ્દના સોદાગરોની જાય ચલી વણુઆરં જી
ગગન-કેડા ધૂંધળા એની રજ તણે અંખાડ
ચલ મન શબ્દને વેપાર;
જી-જી શબ્દના વેપાર.

કોઈક લાદે પોહિયા
કોઈ ગધે ભરતા ભાર જી;
કોઈક જોડે ગાડાંગાડી
ભીડાભીડ કતાર
જી-જી શબ્દના વેપાર.

૧.

નહિ જડે તુંને પોહિયા
નવ ગધે ભર તારો ભાર જી;
આપણુ કાંધે લઈ ગઈડિયાં
ઉપડ ધણીને દાર
જી-જી શબ્દના વેપાર.

૨.

તારી જણુશ વીરા જૂદિયું
 એના જુદા જાણુણહાર જ;
 જૂઠાં રે નામ એનાં પાડીશ નૈ
 ભલે નવ જડે લેનાર
 જ-જ શબદના વેપાર.

૩.

અતરિયો રે વીરા, એકલપંથી
 બેસે ન હાટ બજાર જ;
 એક જ પૂંલડે અવનિભર
 એની ફેરમના છંટકાર
 જ-જ શબદના વેપાર.

૪.

અતરિયા હો તારે કારણે
 આજ અખજ ફૂલ બકાય જ;
 અખજ માનવ-પૂંખડાં
 ધગ ધગ જળે ચોરાય
 જ-જ શબદના વેપાર.

૫.

એક શબદને પૂંલડે
 જેની ખપે જીવન-વરાળ જ;
 એવાં અખજને તોળવા
 કેક બેઠા હાટ બકાલ
 જ-જ શબદના વેપાર.

૬.

છછીઉધારા અરક લઈ
 માંહી વોળે તેલ ધુપેલ જી;
 એવા સુરેયાની કુડી ચાલાકી
 ના રી-રં જ જી જો લ
 જી-જી શબ્દના વેપાર. ૭.

કોઈ આંદરણાં માગશે
 કોઈ માગે રૂમઝૂમ રાત જી;
 કોઈ કહે ખીજી નવ ખપે
 વિણ ભૂખ્યાં જનની વાત
 જી-જી શબ્દના વેપાર, ૮.

હૈડા કેરી ધારણે
 તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જી;
 એ જ સૂરોના ઇમાની ભાઈ!
 ગાયા કર અકચૂર
 જી-જી શબ્દના વેપાર. ૯.

નહિ આંદો ને નહિ આંદની
 નહિ નીલાં સાયર-નીર જી;
 શબ્દને સરજે નહિ
 ઘનમેહુલા ન સમીર
 જી-જી શબ્દના વેપાર. ૧૦.

આતમની એરણુ પરે
 જે દિ' અનુભવ પછડાય જી;
 તે દિ' શબ્દ-તાણુખા ઝરે
 રગ રગ કડાકા થાય
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૧૧.

ખાંપણ માંય તારે ખતા પડશે
 તન હોશે તારાં ખાખ જી;
 તોય શબ્દના દીવડા
 હોશે પંથભૂંડ્યાંની આંખ
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૧૨.

શબ્દ - તણુખે સળગશે
 સુની ધરણીના નિઃશ્વાસ જી;
 તે દિ' શબ્દ લય પામશે
 હોશે આપોઆપ ઉન્નત
 ચલ મન શબ્દને વેપાર
 જી-જી શબ્દના વેપાર.

૧૩.

નવાં કલેવર ધરો !

○

નવાં કલેવર ધરો હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો,
લગવી કંથા ગઇ ગંધાર્ધ સાફ ચઢશિયાં ધરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૧.

મેાતી તણે તેં ચારે માની ચણિયાં વિખનાં ફળો;
કણુ સાટે છે ચુગો કાંકરી, કુડનાં ખી નવ ચરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૨.

ગગન-તારલે અડવા ઊડતાં પૃથ્વીથી ચ તું ટળ્યો;
ધૂમો સીમાડા સાત આલના, ધરણી નવ પરહરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૩.

અધુઘડી આંખે જોયું તે સૌ પુરણુ દીકું કાં ગણો !
આપણુ દીકાં અસત ઘણેરાં, નીરખ્યાનો શો ખરો !
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૪.

રાત પડી તેને પરોડ સમજી ભ્રમિત ખહાર નીસર્યો,
હવે હિંમતમાં રહો જી રૂઢિયા ! અનહદમાં સંચરો
હંસલા ! નવાં કલેવર ધરો !—૫.

●

ભાંતિ

○

- વીરા ! સત્તાની દેરીઓ ઉખાડી
 ને દેવ બની કેમ બેઠા ?
 વીરા ! મુક્તિદેવીની રચી વાડી
 ને ફૂલ કર્યા કેમ એઠાં ? ૧.
- વીરા ! શક્તિને એકલી ઉપાસી
 ભક્તિનું ભાન કેમ ભૂલ્યા ?
 વીરા ! પરની શ્રદ્ધાને દેવદાસી
 પોતાની કરી કેમ બૂલ્યા ? ૨.
- વીરા ! એક બીજ વાવી ચે ન જાણ્યું,
 તો લાખ ઝાડ કેમ ખાળ્યાં ?
 વીરા ! એક ખુન્દ નીર ના ઉતાર્યું,
 જૂનાં નવાણુ કેમ ટાળ્યાં ? ૩.
- વીરા ! કાલકૂટ કંઠમાં ભભૂકે,
 શંભુ ને સાપ દોય દેખો !
 વીરા ! એક જીરવે ને અન્ય આંકે
 પ્રભેદ એ ન કેમ પેખો ! ૪.

વીરા ! વેગ-ચક્ર પંથકાવિહોણા :

આંતિની ખાઈ ખાઈ બાશે,

વીરા ! કાચી નીંદર તણું સોણું

ગળકીને પછી ગૂમ થાશે.

૫.

હજી શું ખાકી હશે !

દેવાયત પંડિતે દા'ડા દાખવ્યા

જૂઠંડા ન પડિયા લગાર

લખ્યા રે લાખ્યા રે એ દન આવિયા

તો ય નાવ્યા બુગના બેધાર

હજી રે કેવાક દિનડા આવશે.

૧.

શું શું રે થવાનું ખાકી હશે,

કાલ્ય કેવો ઊગશે રે ભાણ,

આટલાં સદ્યાં ચે શું અધૂરાં હશે,

નવી કઈ નરકે પ્રયાણ,

જાની તો રૂવે ને પાપીડાં હસે.

૨.

સર્જનસંહારની જોડલી

○

યુગ યુગના કેડા પર કદમો ભરતી,
 સર્જન સંહાર જેની જોડી આવે;
 પૃથ્વીના હૈયા પર પગલાં ધરતી,
 રચના ને નાશ જેની જોડી આવે. ૧.

સંહારે સર્જનને દીધા ડારા :
 “પાછી વળ, પાછી વળ, પામર બંધુ !
 પાછાં લૈ જા પા પા પગલાં તારાં,
 ફાળે ફાળે હું બ્રહ્માંડો છુંડું.” ૨.

સર્જનનાં નયણાંએ પાંપણ ઢાળી,
 ગાલો પર લલ્લનાં ડોલર ઊઠ્યાં,
 મલકાવી મોહું એ જોલી બાળી,
 “જાઓ વીર ! મૈત્રીથી મ્હાલો છુટા.” ૩.

સંહારે ઇશ્વરના વાઘા પહેરી,
 અખજોની માનવતા બાળી બાળી;
 સર્જનની ધારા ત્યાં શતધા રેલી,
 રોપી રહી મુક્તિની કેસર-ક્યારી. ૪.

સંહારે માનવની ડોકે ડોકે,
 એસીને બંદૂકના ધૂંવા કૂંકયા;
 સર્જનનાં કર-અંગુલ અડકયે અડકયે,
 પત્થરને હેયે પણ ગીતો ગૂંત્યાં.   પ.

સંહારે નિરખ્યું 'રે મારાં થાણાં,
 તેને શું સર્જનની લહેરો લાગી !'
 ધા દેતો ધાયો: સર્જનનાં ગાણાં
 ચૌદિશ રેલાયાં : કયાં જવે ભાગી !   ૬.

અદીઠી આગના ઝોલવનારા

[પવન-પુતળી રમે ગગનમાં તુરત મુરતે નરખો-એ સજનનો ઢાળ]

૦

અદીઠી આગના ઝોલવણુહાર જીવો !
 અમૃત-ઘોળ્યા ઘણેરા રંગ હો !
 રે કલેબ-રંગ હો !

આતમ-ખેડીઓના ભાંગણુહારા જી જીવો !
 આલમ-ગાથા અનેરા રંગ હો !
 હો કલેબ-રંગ હો ! ૧.

ખાહેર જલન્ટા દાવાનળ ખૂઝવીને
 દુનિયાને કેક કરે દંગ હો
 રામ દંગ હો !

લીતરની લક્રિયુંના ભડાકા જળેળે, એની
 ભાળ્યું લેનાર ! ખરા રંગ હો !
 લાખ લાખ રંગ હો !
 હો ઘણેરા રંગ હો ! ૨.

તનડાંની બેડી તણું તાળાં ખોલત્ત તેના
કવિઓએ લલકાર્યા છંદ હો
રામ છંદ હો

આતમની ચીસભરી તોડે તુરંગ તેના
કાળને નગારે પડછંદ હો
તોડનાર રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો !

૩.

સાતે સિંધુને પાર લાર ને કતાર ઊભાં
બેનડી પ્રજાનાં મહાવૃંદ હો
માનવીનાં વૃંદ હો

તારા સાક્ષ્ય તણા જમરખ દીવડે
જલજો જી જ્યોત અણુભંગ હો
રોમે રોમ રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો !

૪.

કોટિ કોટિ આતમની અંધારી કોટડીમાં
પાથરજો તેજના ઉમંગ હો
જીવો જી ઉમંગ હો !

ઓલવવા આવનાર સળગી જાજો રે પુદાં
સ્વાસ્થનાં કીટ ને પતંગ હો
હો ઘણેરા રંગ હો !
હો કલેજ—રંગ હો !

૫.

અદીઠી આગના ઓલવનારા

[પવન-પુતળી રમે ગગનમાં નુરત સુરતે નરખો-એ સજનનો ઢાળ]

○

અદીઠી આગના ઓલવણુહાર જીવો !
 અમૃત-ઘોળ્યા ઘણેરા રંગ હો !
 રે કલેબ-રંગ હો !

આતમ-ખેડીઓના ભાંગણુહાર જી જીવો !
 આલમ-ગાયા અનેરા રંગ હો !
 હો કલેબ-રંગ હો ! ૧.

ખાઉર જલન્ટા દાવાનળ ખૂબીને
 દુનિયાને કૈક કરે દંગ હો
 રામ દંગ હો !

ભીતરની ભઠ્ઠિયુંના ભડાકા જળેળે, એની
 ભાળ્યું લેનાર ! ખરા રંગ હો !
 લાખ લાખ રંગ હો !
 હો ઘણેરા રંગ હો ! ૨.

તનહાંની ખેડી તણાં તાળાં ખોલનત તેના
કવિઓએ લલકાર્યા છંદ હો
રામ છંદ હો

આતમની ચીસભરી તોડે તુરંગ તેના
કાળને નગારે પડછંદ હો
તોડનાર રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો ! ૨.

સાતે સિંધુને પાર લાર ને કતાર ઊભાં
ઝેનડી પ્રજનાં મહાવૃંદ હો
માનવીનાં વૃંદ હો

તારા સાક્રલ્ય તણા જમરખ દીવડે
જલને જ ન્યોત અણુલંગ હો
રોમે રોમ રંગ હો !
હો ઘણેરા રંગ હો ! ૪.

કોટિ કોટિ આતમની અંધારી કોટડીમાં
પાથરને તેજના ઉમંગ હો
જીવો જી ઉમંગ હો !

ઓલવવા આવનાર સળગી જાને રે પુદાં
સ્વાસ્થનાં કીટ ને પતંગ હો
હો ઘણેરા રંગ હો !
હો કલેજ—રંગ હો ! ૫.

સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે

૦

ભોંઠી પડી રે સમશેર
 રાણાની તેગ ભોંઠી પડી રે
 દીઠી મીરાંને ઠેર ઠેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે.

લૂંટી શક્યો ન એનાં જોળન એ દાઝથી
 કાયો ગુબરી બધા કેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૧.

જીતી શક્યો ન એનું દિલડું એ આળથી
 નિંદા વાવી તેં ઘેર ઘેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૨.

કાળી નિંદાનાં રૂડાં કાજળ આંજી કરી
 થેઇ થેઇ નાચી એ ઠેર ઠેર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૩.

ઝેરના કટોરા તારા પી કરીને પાગલી
 પામી ગૈ પ્રભુતાની લે'ર
 સમશેર તારી ભોંઠી પડી રે. ૪.

ખૂટી તદ્દખીર સર્વ, ખેંચી તલવાર-ધાર
તૂટ્યો ખેલાન જાર પેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૫.

એકલડી લાળી ને લાળી આયુધહીન
કરવા ઊઠ્યો તું જેર જેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૬.

ઊભો શું મૂઠ હવે દેખી અણુપાર રૂપ !
ચરણે નાખી દે સમશેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૮.

‘મા ! મા ! હે મા !’ વદીને ઢાળી દે માથડાં
માગી લે જનનીની મહેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૯.

જુગ જુગથી અમ્મર ખેઠી છે એની એ મીરાં
એને છે ઇશ્વરની ભેર
સમશેર તારી લોંઠી પડી રે. ૧૦.

હિન્દીજન

[વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે-એ દાળ]

○

હિન્દીજન તો તેને કહીએ જે
 કર જોડી રહે ઊભા રે
 એકખીનના કાસળના જે
 ખૂળ કરે મનસૂળા રે—

આંતરરાષ્ટ્રીય ઉત્પાતોમાં (જેને) સૂઝે એક જ રસ્તો રે
 એઆરસેન હિટ્લર કે સ્ટેલીન સૌનો આવો ઘુસ્તો રે
 હિન્દીજન—૧.

શૂરાતન વ્યાપે નહિ જેને, દૃઢ કિન્નો જેના મનમાં રે,
 કામ પંથ શું તાળી લાગી, સકળ સ્વાસ્થ્ય તેના તનમાં રે
 હિન્દીજન—૨.

સકળ દેશથી સૌ કોઈ આવો ! દાસ થશું સહુ કો'ના રે !
 હોશકોશ જેના જાય હાકોટે ધન ધન પૂર્વજ તેના રે
 હિન્દીજન—૩.

મિંયાં કહે મને કોમી હક ઘો, દેશને મારું ગરહન રે
હિન્દુ કહે હું રહ્યો અહિંસક, આત્મા મારો મર્દ ખરે
હિન્દીજન—૪.

પરદેશી પાડાઓ વચ્ચે ગાડ બની ઊખડશું રે
માણસ થૈ સંપી જીવવાનું પાપ કદાપિ ન કરશું રે
હિન્દીજન—૫.

ચિર રોગી ને અપટ રહિત છે, હામ હોશ કરે ઘોળ્યાં રે
ભણે ખરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં કુળ સત્તાતેર ઘોળ્યાં રે
હિન્દીજન—૬.

લોકેશ્વરનો સેતબંધુ

૦

આ પારે ગામડું ને ઓ પારે શે'ર
 વચ્ચે જુદાઈનાં પાણી બહેતાં.
 દોઢ દોઢ સૈકાનાં જૂનેરાં વેર
 એ રે પાણીની પોલ માંહે રે'તાં. ૧.

આજે એ નીર પરે સેતુ બંધાય
 આજે તો પાણીમાં પથ્થર તરતા.
 સતજીગમાં રામનામ કેરી દુવાઈ
 કળજીગમાં દેશ-નામ રે'શું રટતા. ૨.

વર્ષા

૦

લીડેલા આસને લેદી કે' રાજબાળ
તાળીઓ પાડતી છટી;
બાપુના લાખ લાખ હેમર હાથીડલા
હાંકતી હાંકતી છટી. ૧.

ઘાટા અંબોડલાની લટ મેલી મોકળી
રંગભરી રાસડે ધૂમે;
લૂંબઝૂંબ તારલાના ટેટા ઝંઝેડતી
આંદાસૂરજને ચૂમે. ૨.

રૂંધ્યાં જોળન એનાં જોળી ઊઠ્યાં રે આજ,
કાજળ ધૂટેછ કાઠિયાણી;
નવરંગી ચૂંદડીના ચીરા ઉરાડતી
કેને ગોતેછ મસ્તાની ! ૩.

સંધ્યાને તીર એક બેજતરિયો જોધ ને
ઘોડલાની જોડ મેં દીઠી;
એની બેલાડય ચડી ક્યાં ચાલી એકલી
ચોળી તું તેજની પીઠી ? ૪.

નર્મન ગગનના સીમાડા લોપતી
 આવ રે આવ અહીં આલી;
 સૂતી વસુંધરાને વીજળ-સનકાર કરી
 પાતી જા ચેતનાની પ્યાલી.   ૫.

પૃથ્વીનાં સાવકાં બાળ પાછાં વળે

સુરજ ને સાંજ બે ભાંડુની જોડલી
 ઉતરતી જે ઘડી નભ—ઓવારે,
 ધરતીનાં ભાઈ ને બેનની જોડલી
 ઘર ભણી વેગ—પગલાં વધારે.   ૧.

વેડિયાં દાતણો, વેચિયાં સુથિયાં
 લોહીની ટશર હાથે વહી'તી,
 વંધુ'ઘટયું ધાન વસ્તી તણું ભીખીને
 અર્ચતાં જાય શું આપવીતી !   ૨.

ધરણીને દેવ સમાં વરદાન *

○

મર્ત્યજનોની માત ધરણીને અમરોનાં વરદાન !

ધરણીને દેવ સમોવડ દાન !

પૂર્વ-પછમના ગગન-કેડલે રવિનો રથ ખેડાય,

એ જ કેડલે ધરણીના પાણુ સ્વર-રથડા હંકાય

ધરણીને દેવ સમોવડ દાન. ૧.

ધરણી કેરું જે હૃદયનિવાસી ધૂળવિહારી ગાન,

એને કાજ નીલાગ્ગર ભીતિર મંદિર રચવા હામ

ધરણીને અમરો સમ વરદાન. ૨.

અણુદીઠાં વિદ્યુત-ગરુડોની પવન-પાંખ પર ચડો !

ઓ તુજ કવિ-છંદો ક્ષિતિજોના સીમાડા સર કરો

---

* કલકતા આદારા-વાણીનું (રેડીઓ) સ્ટેશન ખુલ્લું મૂકતાં શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સંભળાવેલા ગાનનો અનુવાદ.

અહો જૈ સુરપુરી કેરે દ્વાર,
માનવી જનના રમ્ય વિચાર !

ધરણીનો એવા સુખદાલકાર,
આજ તો ધરણી દિસે નિહાલ.

ધરણીને દેવ સમોવડે દાન,
પૃથિવીને પ્રભુજનાં વરદાન. ૩.

નધણીઆતી નથી

○

કોઈ તાણે એનાં શીંગડાં ને તાણે
 કોઈ ખીજે એના કાન,
 હાથ આવ્યા એના આથેય અંગને
 ઝોંટ દેતા આઝા રાણ,
 ઘેરે પૂજો ઘાસ તો છે ને;
 નોધણીઆતી હાથ લાગી જૈ ! ૧.

તાણુતાણી ખીચ ખાંગ દેતી ઘેનુ
 ઢીંક દેવા થે નાદાર,
 ‘દ્વધ વિહોણી આ દેહને કારણ
 શીદ માંડો તકરાર ?’
 પૂછે છે તો ગોકળી કે’ છે,
 ‘શું છે જોટું ! આમ તો રે’ છે ! ૨.

‘બાણ મુજાણ ગોવાળીડા રે વીરા,
 ગેલા મ થાવ ગમાર !
 વાંસ સૂણો મારા ધીંગા ધણીની
 આવતાં નૈ લાગે વાર,
 સૂકા મારા આમડા સાટે
 જોજો લીલાં આમ નો ફાટે !’ ૩.

મને વેચશો મા !

○

વેચશો મા મને વેચશો મા !

તમે લોડોના સેવકો, વેચશો મા !

મારી પાંસળીઓનાં હાડકાં ગણાવવા
રહ્યાંસહ્યાં આમડાં જેચશો મા—તમે ૧.

મારાં આંસુની તમે શાહીઓ ઘુંટાવી
સોનાની ઇન્ડી-પેન સીંચશો મા—તમે ૨.

મારા હૈયાની માંડી ધીજે છે આગ ત્યાં
પોતાની રોટીઓ શેકશો મા—તમે ૩.

મારાં શોષિત મહીં રંગેલા વાવટા
લૈ લૈને ગાનતાન ગહેકશો મા—તમે ૪.

સોનાની થાળીએ ભોજન આરોગતા
મારી હાંડીની વાતો ફેંકશો મા—તમે ૫.

વેચશો મા, મને વેચશો મા,
તમે કવિઓ ને લેખકો, વેચશો મા !—મને ૬.

નિરર્થક તૈયારીઓ

૦

ચિતા સાત સો જલે સાંમટી
 ઇતનાં ઇંધણ રાખ્યાંતાં
 લાઈ! ઇતનાં ઇંધણ રાખ્યાંતાં,
 લંબા ચોડા સળ કેઈ સાટું
 ખાંપણ પૂરાં માખ્યાંતાં
 લાઈ! ખાંપણ કેરાં માખ્યાંતાં. ૧.

કાલા-પાની, ગરીબ ટાપુ,
 વાળીઝોળી રાખ્યાંતાં
 લાઈ! વાળીઝોળી રાખ્યાંતાં,
 ઉપવાસીની સગવડ સમજી
 સ્મશાન ચોરાં રાખ્યાંતાં
 લાઈ! મસાણુ સંમુખ રાખ્યાંતાં. ૨.

*૧૯૩૭ સપ્ટેમ્બરમાં આંદામ નના રાજકેરીઓના ઐતિહાસિક ઉપવાસો ગાંધીજીએ છોડાવ્યા તે અવસરે, એ કારાગૃહના સ્થાનિક કમચારીઓની મનોદશાનું કલ્પના આલેખન.

આપઘાતીઆ   હતભાગીને
 માવીતર   સાંભરતાં'તાં
 ભાઈ ! માતપિતા સાંભરતાં'તાં !
 આંદામાનની   અમરાપુરીથી
 ગંદાં ઘર વધુ ગમતાં'તાં
 ભાઈ ! ગંદાં ઘર બહુ ગમતાં'તાં !   ૩.

સાત સાત શત મુઠાં ટેરા
 હા હા કાર   નીંગળતા'તા
 ભાઈ ! હાહાકાર ઉકળતા'તા,
 જીવતાંનાં કંદન કરતાં પશુ
 કંકાલો વધુ રડતાં'તાં
 ભાઈ ! કંકાલો વધુ રડતાં'તાં !   ૪.

મનકી હમારે મનમેં રહે ગઈ
 મરનેકી મિટ ગઈ બાતાં
 ભાઈ ! મરનેકી મિટ ગઈ બાતાં,
 કંદન, ઈંધણાં, સ્ત્રેમશાન, સખકુછ
 રહ્યાં હાય હા ! વા બાતા
 ભાઈ ! રહ્યાં બાપડાં વા બાતાં !   ૫.

ઘો ઠેલા !

○

ઘો ઠેલા, ઘા ઠેલા, ઘો ઠેલા,
હમ્મેલા ! હમ્મેલા ! હમ્મેલા !

ગિચી છે વાટ

વંડા છે ઘાટ

અંધારી રાત : ઘો ઠેલા !

ઉઘો ના, યાંત્રિકો, ઘો ઠેલા ! ૧.

ઘો ઠેલા, ગાડી છે વેરાને;

ઘો ઠેલા, ભાને કે બેભાને;

ભીડાવો ખંભા સુ ખંભાને

ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા, ઘો ઠેલા ! ૨.

ચંત્રાના યાંત્રિકો હારેલા

થાકેલા, પીધેલા, ખડેકેલા,

સેતુઓ ભાંગીને સૂતેલા,

પડિયા છે, પડવા ઘો, ઘો ઠેલા !

હમ્મેલા ! હમ્મેલા ! ઘો ઠેલા !

હોંશીલા ! નેશીલા ! ઘો ઠેલા ! ૩.

કેમ કરે ? કાયદો ને !

૦

મીલ કેરે ચરખે રે હાથ મારો કાપી લીધો,
એક જ લખરકે રે કોણી લગી આટી લીધો !

રોજના ગોઠિયા રે હું ને મારો સંચો હતા,
હેતપ્રીત ખૂટિયાં રે આજ મને આપી ખતા. ૧.

હું ચે ભલકણો રે કાલને વિચારે ચડ્યો,
કુંવારી યેનનો રે દામ વન્યા વીવા ઘડ્યો !

‘મેર મેર મૂરખા રે,’ ભાઈખંધે હાંસી કીધી,
‘ચરખો ચલવતાં રે રાખીએ દોરી સીધા. ૨.

“શેઠીઆવ માજન રે !” મારી મા રાવે આવી,
“આલો ‘કંપનસન’ રે, બેટે મેને કીધી ખાવી.”

“ખાઈ ખાઈ બોલકી રે !” શેઠીઆની ત્રાહું છૂટી
“‘કંપનસન’ની રે કાયદામાં કલમું દીઠી ?” ૩.

કાયદાની કલમું રે શેઠીઆવ મોંચે રાખે,
માઠી અણુસમણુ રે ! માજન સાચું લાખે.

શેઠીઆવ લાચાર રે, કેમ કરે કાયદો નૈ !
માજન માવતર રે, ડોસલીની ભૂલ થૈ જી ! ૪.

રાજા ન્યાયવાન રે, કેમ કરે કાયદો નૈ !
પરધાન વીઢવાન રે, કેમ કરે ? કાયદો નૈ !

માજન 'મેરખાન' રે, કેમ કરે ? કાયદો નૈ !
હું જ એક હોવાન રે, ધ્યાન લાન રાખ્યું નૈ ! ૫

દૂબળાની નારી

૦

તાપીના તીર તણી ગરવી ગુજરાતણ
 દીઠી મેં દૂબળાની નારી
 દીઠી ગુજરાતની હુલારી .... રે
 આજ દીઠી એ દૂબળાની નારી.

પાતળિયા દેહ પરે પૂરી નવ ચૂંદડી,
 કાયાની કાંખડી કાળી ;
 શ્રમનાં ગૌરવ કેરી ટશરો ટપકાવતી
 લાલ લાલ લોચનિયાં વાળી :

સળગન્તા આલ હેઠ સખકારે ચાલતી,
 દીઠી ગુજરાતની હુલારી
 શોધી આપોજી મને એ રે સંઘેડિયો,
 જેણે આ પૂતળી ઉતારી-દીઠી૦ ૧.

આષાઠી મેઘ અને થોડી શી વીજળી
 લઇને જોડેલ હશે પ્રહ્લા;
 ભૂલકણા દેવ તમે પંખીડું વીસરી
 ઘડી કેમ માનવની કન્યા !

પાંખોની જોડ એના હૈયામાં સંઘસી
 સરજી તાપી તણી કુમારી,
 ભડું ભડું હોંડતી હલકે વિદ્યાધરી;
 દીઠી ગુજરાતની દુલારી-દીઠી૦ ૨.

સુખિયાં શહેરી જનોનાં સરજતાં ખોરડાં
 શીતળ નાભુક ને સુંવાળાં;
 દેશી પરદેશી ચાર પાંચ લાખ પ્રોણલાં
 આવે તુજ આંગણે રૂપાળાં.

કડિયાની હાક પડે, હડીઓ ત્યાં કાઢતી
 દીઠી મેં દૂખળાની નારી;
 ધગધગતી માટીની સૂંડલીઓ સારતી
 દીઠી ગુજરાતની દુલારી-દીઠી૦ ૩.

ખેડાર ને ખપોર એની બળબળતી દેહના
 કરતી એ રોજ રોજ છુંદા;
 લાચરવંત બેનીઓનાં ભીંતડાંને કારણે
 ખેંચે એ ધૂળ તણા હુંદા;

લાજ લાજને મારી આંખો મીંચાણી
 દીઠી મેં દૂખળાની નારી;
 કેણે કીધી ગુલામ-નારી રે
 તને ગરવી ગુજરાતની દુલારી!-દીઠી૦ ૪.

‘ગરીબોદ્ધાર’ની ચાલાકીઓ

○

ગાઓ ગીતો ‘ગરીબોદ્ધાર’નાં,
ખીસું ભરેલ ચાલાકી તણું !

થાક્યો મજૂર હતાશ યની
ન્યારે હુંકારી લાત લગાવવા આવે,
કામના કાળ-ઘટાડ અને
થોડા ઠીક પગારની માગણી લાવે;

લાન ત્યારે એનું ભૂલવવા
એને પીરસજો ‘દીનોદ્ધાર’ નવા—ગાઓ ૦ ૧.

એને નાવા ધોવા થોડી કોટડીઓ
થોડી આરસ-ફૂંડીઓ ને અરીસાઓ
આપો, આપો થોડી ચોપડીઓ
થોડી ડાલર-ચંપાની ફૂલ-લતાઓ;

દીન-કલ્યાણની એ ભ્રમણા
વિષે પ્રશ્ન કુળાવો પગાર તણા !—ગાઓ ૦ ૨.

એનાં બાળોને એક નિશાળ બાળો,
બાળો નર્સ થોડી, થોડી બાટલીઓ,
એને શ્વાસલેવા થોડી બારીઓ મોરીઓ,
થોડી મુલાવડ-બાટલીઓ;

દેલો બીજું ચ માગે તે બધું,
રખે પૂછે પગાર કલાક તણું !—ગાઓ ૦ ૩.

પરદેશીઓને : પાતકીઓને : ચોદાઓને

૭

પાણીમાં ડાંગ મારનારા, લાજને હવે છેટા રે'ને,
પોતાના દેશમાં પહોંચી, સાચી અમારી વાતો કે'ને. ૧.

દેશીડા પાંતકી ! પધારો, ભારંગીરથી છે આંગણુ રેડી,
એક જ ધરતીના તમે જાયા, મા પાપીઓને ધોશે ખેલિ. ૨.

વીતેલી રાતનાં કુસ્વમાં, સંભારવા ન થ'લો લેયા !
વાયાં છે વાણુલાં કનકનાં, પાંખોને ધોઇ લેને લેયા ! ૩.

અમૃત ને ઝેરના ઘડુલા, સિંધુ વલોવી કાઢ્યા સંગે,
અભિયલ રહેવું ને હોય હુલ્લા ! ઘૂંટીને દોય ખીને સંગે. ૪.

૮

●

કાંતનારાં*

○

વીસ ને સાઠ વર્ષોનાં અંતર પૂરાયલાં હતાં,
અર્ધરાત્રિ તણે ગોદે બેઠી મા વળી પોતરી.

કયા દેહો, કયા ઝોળા, કળાવું જરી દોહ્યલું
જતીના દૂબળા તેજે દેખાયે ચાર આકૃતિ.

ખાંસી ખાતી, થતી તાતી, ખીજતી તહીં યૌવના;
રંટીઓ ફેરવી ઊંચો, વહે વેણુ વિનયહીણું.

આજ આ કોકડું થાય પૂરું નહિ,
દેહની પૂણીઓ પૂણીઓ થઈ ગઈ.
સાપની જીભ સમ ત્રાક આ તાંતણે
લક્ષતી જાય છે: શાપ કો' પાપનો.

૧.

કઈ મૂંઝ નભાઇની કોકડે નજરું પડી !
અહીં કાંતું, તહીં કોને રંટીએ શગ જઈ ચડી !

દીકરી ડાહી ! આવી અધીરી ન થા !
રોટલી કાજ કરવાં રહ્યાં કાંતણાં;
કોકડે ઉતરશે આંખના તાંતણા,
તોય કાંત્યા કરો ! પાપ છે આપણું.

૨.

*મૂળ એક આર્યરીશ ગીત પરથી ઉતારેલ આ કથાગીતમાં યુવાન પૌત્રી અને વૃદ્ધ દાદી વચ્ચેનો જે સંવાદ છે, તે નવીન અને પુરાતન માનસ વચ્ચેની સરખામણી સમાન છે.

પ્રભુ યે કાંતતો બેઠો જીવન-મૃત્યુની પૂણીઓ
ઉતારે આત્મની ત્રાકે મહાપ્રેમની કોકી.

રામને રેંટિએ રૂપાળા ત્રાગડા
અદીઠા બિતરે : આપણે આંધળાં !
કનકને દીકરી ! ધૂળનાં ઢાંકણાં :
રતિ ભર રતનને પડળ ખાંડી તણાં !

૩.

તારી મા ! ડાહી વાતોમાં મને શાતા નથી નથી;
કળે છાતી, બળે આંખો, અંગે અંગ પડે તૂટી.

રામની વાત કરવી ગમે મા તને,
દેહ કંતાય મુજ તાંતણે તાંતણે,
શું પડી આપણી ત્રિલોકીનાથને !
રામને રોઈ ? કે મુઠીભર ભાતને ?

૪.

નકી આ પૂણીના રૂની ગોઝારી ધરતી હશે;
નકી એનાં પડો વચ્ચે ચૂડેલો રમતી હશે.

કોઈ ખેડુ તણાં કનકમય ખેતરાં,
જાર ને બાજરીથી છલોછલ ભર્યાં :
પોંક ને પોપટા ખાઈ પી છોકરાં
રમન્તાં હશે-ત્યાં કટક તૂટી પડ્યાં !

૫.

બિલાં ધાન હશે રોળ્યાં, ડોળ્યાં નીર નવાણુનાં,
મોંઢળખંધા વધેરીને બાંબોળી ધરતી હશે.

સીમ હરિયાળીમાં તોપના ગલોલા
 વરસિયા હશે ત્યાં મોતના મેહુલા—
 ધેનુનાં ધણુ અને બ્યોમનાં વાદળાં
 સીંચતાં હતાં જ્યાં અમીનાં દૂધલાં. ૬.

વરાળો ત્યાં વિજેગણુની, હાથ માવડી ખડેનની,
 વવાએલી હશે હો મા ! ધેનુઓ ભાંભરી હશે.

એ બધા સામટા ખારથી ખદખદી
 રહેલી ધરામાં વાવિયાં હશે ખી;
 તેની પેદાશમાંથી વણેલી પૂણી
 આજ આવી પડી અહીં કે વાંઝણી. ૭.

કપાળે ફેરવી હાથ, લૂછી આંખ રતાંધળી,
 માથાની ટાલ પંપાળી, બોલે ડોસલી બોખલી.

ખરું છે દીકરી ! ખેતરે ખેતરે
 મચ્યા'તા ફેર, ચોરે ને ચોતરે,
 રણુથળે થયાં'તાં ગાયને ગોચરે,
 ચિતાઓ ત્યાં બધે, ઓ હબુચે બળે. ૮.

ચિતા એ સૌ નિહાળું છું, નથી આંખ રહી છતાં:
 ભૂલી જવા મથું તે સૌ ભુલાયાં જ નથી થતાં.

અભૂંચું ભૂલવા ભણું છું નાથને,
 ટેકવું રેંટીએ ધૂળતા હાથને;

કારમાં સોણલાંથી ભરી રાતને
જાગતાં કાઢવી : બિંધવું શે બને ! ૯.

‘કાંતો ને કાં મરો ભૂખે ! એ શું અંતમ આખરી !’
ધકેલી રેંટિયો કન્યા કમ્પતી થઈ ગઈ ખડી.

ભર્યા કોઠાર ને આપણે લાંઘવું !
નીપજાવી ઢગે ઢગ, પછી ભીખવું !
દેવલાં દૂધડે ન્હાય, તે દેખવું !
બાળ ભૂખ્યાં ઉપાડી મસાણે જવું ! ૧૦.

‘ઝીણું કાંતો ! હજી ઝીણું ! આછી વણવી છ ચૂંદડી.’
કાંતનારીના ઈયાને ખાંપણની ચ ખતા પડી !

રંગલીલા રમન્તી નગર-નારીઓ :
-રંગની, રૂપની, નૃત્યની અરીઓ-
ચગાવે ઘેરમાં ચૂંદડી ગોરીઓ.
જીવવું હોય તો તાર ઝીણા દિયો ! ૧૧.

અહીં કોઈ નથી બાકી પ્રભુ-સરજ્યાં માનવી;
નથી મુદ્દા, નથી માટી, અહીં સર્વ કરોળિયાં.

આપણાં જઠરથી ખેંચવો તાંતણો,
જીવનની લાળનાં રોજ વેળાં વણો !
માવડી, ખેનડી, ખેટડી, બુદ્ધીઓ !
મૌનવી કો’ નહિ, સર્વ જન્તુગણો ! ૧૨.

બધું એ તોળતો બેઠો પ્રભુ ન્યાય ઉતારશે.
પ્રભુની ત્રાજુડી સાચી: પ્રાર્થના પ્રભુની કરો !

પ્રાર્થના કરી છે દિવસ ને રાત મેં;
પાતકી પુણ્યશાળી સહુ કારણે,
રહી છું પ્રાર્થના નીંદમાં સોણલે,
રહી છે પ્રાર્થના કંદને ગાયને. ૧૩.

હજી એ પ્રાર્થુ' છું એને, હૈયું કિન્તુ તૂટી પડ્યું,
ગયું આશા તણું પંખી; પ્રાર્થના રહી મૃત્યુની.

હવે તો આવશે નોતરાં નાથનાં,
મોત માફ થશે આખરી પ્રાર્થના;
પીંજરૂં ભાંગીને પંખીડાં આશનાં
ક્યાં ભિડ્યાં, કોણ પાસે કહું ચાતના ! ૧૪.

ધીરી, ધોંગી, મૂંગી મૂંગી ઘાણીઓ લયની ફરે,
ઓરાણી સૌ જવાંમદીં, એરડીનાં બિયાં પડે.

ચોંચોડા ખીકના બે રહ્યા ગાંગરી,
પિલાતી લોક-મરદાઇની એરડી;
વીરતાને લઇ જોળલે એ ખડી
કબર, ખાંભી અને મસાણે દેરડી. ૧૫.

મ બોલો કાળ-બોલી આ, બેટા ! ઠાકર સાંભળે;
ઘટે ઘટમાં વસ્યો વા'લો, વીંધાશે તુજ બોલડે.

હું ચ સમજું છ મા ! રૂડેરા શ્રીહરિ
કાળ-કંકા તણી જુવે છે વાટડી.
અદલ ઇન્સાફની નૈ ચૂકે એ ઘડી.
જાણવા છતાં ઝંખાય ઉર-દીવડી. ૧૬.

જન્તુ શા પેટ ઘાસંતા નર જ્યાં ચગદાઈ મરે,
સડીને જ્યાં મરે નારી, ત્યાં શ્રદ્ધા શી પ્રભુ તણી !

તોય લગવાનને પ્રાર્થવા તું કહે ?
ભલે તો પ્રાર્થના સૂણે લવનાથ હે !
માણસાઈ તણું નીર ફરી આપ હે !
લગ્ય લયહીનતા દે ફરી ખાપ હે ! ૧૭.

ઉચ્ચ શિરે ઊભા રહિયે પિતા આપની સન્મુખે,
એહવાં નિર્મળાં તેજે આંખડીઓ અમ આંજળે.

પ્રાર્થના આટલી ખાપ ! વરદાન દે
લિશ્તુકોને ? નહિ: વીરતાવાનને,
આવતી કાલનો ધ્વજ ઉંચકનારને
આજ ધવરાવતી વીરસૂ નારને. ૧૮.

નહિ તો ત્યાં સુધી-“હાં, હાં, પ્રાર્થના ! કર પ્રાર્થના !
જો ખેટા, લેરખી આવે સંદેશા લઈ લાણુના !”

બળે બળે ગંભીર ઘોર આરતી

[કૃષ્ણજન્માષ્ટમી નિમિત્તે]

૦

તમે ગૌતા પાઇ, પચી નહિ અમોને;

તમે ગયા ગાઇ, ન આવડ્યું અમોને.

તમે ત્યજ્યાં શસ્ત્ર સમર્થની છટાથી

અમે ય નિઃશસ્ત્ર અશક્તની અદાથી !

૧.

બળવી તેં વેણુ, અમે ન સૂર ઝીલ્યા;

ચરાવી તેં ઘેનુ, અમે પૂજન્ત ખીલા !

તમે મરીને અમરત્વ મેળવ્યું

અમે ડરીને શતધા મરણ સહ્યું.

૨.

તમે પીધી કાળપ કાળી રાતની,

તમે પીધી કાળપ કાળીનાગની,

તમે પીધી કાળપ કુખ્જકા તણી,

તમે પીધી કાળપ કંસ—કાળની.

૩.

અરે તમે આખર લાઇ લાઇનાં

કરાળ કાળાં વખ-વૈર ઘોળિયાં,

છતાં રહી બાકી વિષાકત કાલિમા

કુટુંબીના કલેશની, તેય પી ગયા.

૪.

પ્રભાસનાં પીપળ—પાંદડાં હજી

ભરી રહ્યાં સાખ પરમ પીનારની;

તમારી જન્મોત્સવની બને ભલે

હજાર ઘંટા મજકુંજ—જોખલે. ૫.

પરંતુ—

યુગેશની આખર બંધમુક્તિની

બને આહીં ગંભીર ઘોર આરતી !

હસતા હિમાદ્રિને

○

તમે હસો છો મનુજોની હુદ્રતાને
 મનુષ્ય માપે તમે ભવ્ય રૂદ્રતાને
 હસો નહિ રૂદ્ર ! શળોની સીડી ઢાળી
 અહીં મનુષ્યો તુજ શૃંગની અટારી
 પરે વિમાનો ઊડવી, કરાલ તોપો
 વછોડશે : ને ધ્રૂજશે તમારી ખોપો.
 હસો નહિ દેવ ! પછી રૂદ્રન રહેશે.

પ્રભાસનાં પીપળ—પાંદડાં હજી
 ભરી રહ્યાં સાથ પરમ પીનારની;
 તમારી જન્મોત્સવની બજે ભલે
 હજાર ઘંટા મજકુંજ—ખેળલે. પ.

પરંતુ—

યુગેશની આખર અંધમુક્તિની
 બજે અહીં ગંભીર ઘોર આરતી !

હસતા હિમાદ્રિને

○

તમે હસો છો મનુજોની હુદ્રતાને
મનુષ્ય માપે તમ લબ્ય રૂદ્રતાને
હસો નહિ રૂદ્ર ! શળોની સીડી ઢાળી
અહીં મનુષ્યો તુજ શૃંગની અટારી
પરે વિમાનો ઊડવી, કરાલ તોપો
વછોડશે : ને ધ્રુવશે તમારી ખોપો.
હસો નહિ દેવ ! પછી રૂદ્રન રહેશે.

●

ફાટશે અગ્નિથંભો ને-

[રાજકોટના પ્રજાસંગ્રામમાં નાના એક
બાળક પર પોલીસની લાડી પડી તે પ્રસંગે.]

○

થંભો જખાનો, કવિ-ગાન થંભો
વાણી અને સંગીત દોય થંભો;
અબોલ એ અંતરજામી માહરા !
'નમું તને !' એટલું બોલી થંભો.

ઝીંકાતી લાડીએ નીચે, ઢળી જો નિરહોષિતા;
એના ઘાવે થતા જખમી, અંકધારી રહ્યા પિતા.* ૧.

ઝીંકો ઝીંકો જોરથી ચૈાર ઝીંકો,
કાંડાં કળે ત્યાં લગ લાઈ ! ઝીંકો,
કુંભાં કુંભાં બાળક વીણી વીણી
ભાલે અને ગાલ પરે જ ઝીંકો.

પ્રભુનાં પ્રેમ-અશ્રુ શાં બુંદે બુંદે જુઓ પુટે
પુન્યનાં પોયણાં રાતાં, કાળસિંધુ તણે તટે. ૨.

પ્રહ્લાદની વાત પુરાણ-કાળની
જોતી મનાતી, પણ આંહી બાળની
ફડાફડી ખોપરીઓની ભાળતાં
લળી પડે અંતર એ કથા ભણી.

પરંતુ થંભનાં લોઢાં હજી આંહી ધમ્યાં છ કયાં !
પિતાએ હાથીને પાદે શિશુઓ અગદ્યાં છ કયાં ! ૩

કતાર કીડી તણી જેહ થાંભલે
જલ્યા વિના અગ્નિપથે ચડી હતી,
હા ! એ જ થંભા સમ તોપ-ગોળલે
તમે શિશુડાં ! રમવા ચડી જલે !

ઠાઠાં લોઢાં થશે ને એ થંભા દાતણુ-ચીર શા
ચીરાશે, સ્થિર રેજો હો ! હવે તો બહુ વાર ના. ૪

નહિ તદા દિવસ રાત્રિ નૈ હશે,
નહિ નહિ અંદર બહાર નૈ હશે,
સંક્રાન્તિના ઉબર ઉપરે બભા
પ્રજાત્વનો થંભ ધગેલ ક્રાટશે.

ને ત્યાંથી કેણુ-નરસિંહ ? ના, ના, કેક નવા રૂપે
અપાપી પાપીની સૌની બઠશે અંબિકા રૂપે.

*હજી કેટલાં કંદન પાકી છે ?

○

પુત્રોને ઝેરના ખ્યાલા, પિવાડી પોઢાડને;
અંદૂકો ઝાલતાં પે'લાં, ખાવડાં છેદી નાખને !

વિશ્વની કોટિ માતાઓ ! સંઘરા કંદનો તણા
ખારાં વારિ તણાં ટાંકાં, હજી શું રહિયાં ઉણાં.

મોં વાળ્યાં, માથડાં ઢાંક્યાં, ઘડુસ્યાં છાતી-છાજિયાં;
હજી ચે કેટલાં પાકી, ઉલેચણ આંસુનાં રહ્યાં !

ખેટડા જન્મતી કાં તો, માવડી ખંધ થા હવે;
કાં તો આંસુ જલાવી દે, હુતાશન ચેતાવ હે !

કારમા લોહ-થંભાઓ, ગાળી અગ્નિરસો પીવો !
કોટિકોટાન અંખાઓ ! આંકડા ભીડી નીસરો.

હીચોળી પારણાં લીધાં : અંઝા-નૂથ ખનો હવે,
અંઝેડો તખ્ત ને તાળે : પ્રલયંકર અંડિકાઓ હે !

---

* સ્પેનના પ્રભસંગ્રામ સમયે રચેલું

*કાળનું વંદન

○

કાણે કહ્યું કાળ વિનાશપ્રેમી !
કાણે કહ્યું મૃત્યુ સહાવનારું !
'કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકર્તા' કહ્યુંદો,
આંહી ખડો અંજલિ નેડી ખંદો.

સિંહાસનો સદ્વતનતો ઉખેડે,
વાસુકિ—દ્રેણેથી ખીલી ખસેડે,
પટ્ટણ કરે દટ્ટણ સે'જ હાસે,
એ કાળ ને આંહી ઝૂકી ઉપાસે
લોકોત્તરના
પદપદ પાસે:

*સ્વ. લોકમાન્ય તિલકની ૧૯૩૮ની સંવત્સરી પ્રસંગે.

હું બધાયનો ગુલામ !

૦

ગુલમંઝી ૭૬

(૧)

હું જુવાન, હું જુવાન
હું તમામનો ગુલામ.
હું સદાય ઝીલતો ખીજ તણાં સડેલ જ્ઞાન;
કેયળી નથી ક્યહીંય ચામડાની હું સમાન !

(૨)

હું સિપાહી જુદ્ધનો
બુધો અને અબુધનો.
નવીન ચેલકાઓ મુંડતાર સર્વ શોખીનો !
મને નિહાળતાંની વાર કાંઈ ચેલકા બનો !

(૩)

હું તમારી ટોપલી
ચિરાડિયાં થકી છલી.
નકામ ચિત્ત-ચીથરાં વિચારનાં વહું ભલી !
તૂટેલ ટાંક, ડાબલી,
હું-માં સમાય : હું તમારી ટોપલી.

(૪)

હું કૂટેલ ડોલચું :
ભરાય શું ? જિંદાય શું ?
હરેક વાપરી પછી પછાડતું ફગાવતું.
ફળી વચાળ—હું કૂટેલ ડોલ ડોલચું !

હું જીવાન ! હું જીવાન !
માફ માગું મે'રખાન !
હું નહિ ખતું ગુલામ.

સંધ્યાવેળા

૦

વધે ,છે અંધારું,
 ત્યમ ત્યમ વધે હામ પ્રિય હો !
 વધુ ભૂતો ભાણું,
 ત્યમ ઉર રમે રામ પ્રિય જો ! ૧

મને મસ્તી લાગી,
 રમત રમવાને થનગતું,
 જશે સુસ્તી લાગી.
 વિજય-વીર હું છો નવ બનું. ૨

●

કોઈ પૂછે કે—

૦

પૂછે કોઈ શિશુ જો તમને,
 નરક નામનું સ્થલ કયાં ?
 પૂછે પુત્ર પિતાને, શિષ્ય
 ગુરુને, સૌરવ-હુઝ શાં ?
 ઉત્તર વિના અટકશે ના !
 ‘રાષ્ટ્રના ધર્મ્યાણુ દિલમાં.’

૧.

દેશજનોની વિજય-વાટ પર
 પથર થઈ પડવાનું;
 જન-જાગૃતિનાં દરશન કરી કરા
 એકલ ઉર જલવાનું;
 ના પ્રભુ ! એથી ભલું જાણું
 રક્તપિત રંગ રંગ સહવાનું.

૨.

પુત્રની વાટ જોતી

○

રઝળુ દીકરા ! ઘેર આવજે,
નહિ વહું તને, નાસી ના જજે. ૧.

વિષમ રાતને દેવ-દીવડે
ભજતી માતને દીન-ઝૂંપડે,
પથભૂલ્યા શિશુ ! ચાવી પોંચજે
પથ ખીજે ચડી ક્યાંય ના જજે. ૨.

પ્રહરી હે ભક્ષા ! પાથ લાગું હું,
ગભરૂડી થઈ તાત ! વીનવું:
રઝળુ દીકરો ક્યાંય જો મળે,
પથ બતાવજે, ઘર ભણી વળે. ૩.

●

ખમા ! ખમા ! લખવાર, એવા આગેવાનને*

૦

ખીજાને ષકરાં કેરી, આપ બને ગોવાળ,
ખીજાં સખ કંગાલ ને પોતે પાલનહાર;

લ્યાનત હજો હજાર,
એના આગેવાનને.

૧.

ખીજાને ષથમાં લઈ, થાપા થાગડનાર,
પોતાનાં વડિયાં કરે કદમે રમતાં બાળ;

ખમા ખમા લખ વાર,
એવા આગેવાનને.

૨

સિંહણ-બાળ ભૂલી ગયાં, ખુદ જનનીની કૂખ,
આતમ-ભાનની આરસી, ધરી એની સનમુખ;

મુગતિ કેરી ભૂખ,
જગવણહાર ઘણું જીવો !

૩.

પા પા પગ જે માંડતાં, તેને પહાડ ચડાવ
તસુ તસુ શીખવનારના અંજેશ જશ ગાવ;

* ગાંધીજીના આગણિતેરમા જન્મદિન નિમિત્તે.

રાતા રંગ ચડાવ,
એવા આએવાનને.

૪.

‘ખમણા વધજોખેટડા ! (અને) શિષ્ય સવાયા થાય !’
એ તો કેહેણી રહ ગઈ, રહેણી કિહાં કળાય ?

ખ્યાલા ભર ભર પાય,
(એવો) મૂર્શદ તો એક જ દીકો.

૫.

પગલે પગલે પારખાં, દમ દમ આણુછતખાર,
શાપો, ગાળો, અપજશો ભરિયા પોંખણુ—થાળ;

કૂડાં કાળાં આળ,
ખમનારા ! ઝાઝી ખમા.

૬.

ખાળા ! જીત અજીત સળ, તેં ધરિયાં ધણી-દ્વાર,
મરકલડે મુખ રંગિયાં, દિલ રંચ્યાં રુધિરાળ;

રુદિયે ભરી વરાળ,
હસનારા ઝાઝી ખમા !

૭.

પૈસે પૈસે . કૂટ—પટી, વાદોની વેચાય,
એ ગજ-પટીએ મુલકના હિમગિરિરાજ મપાય;

દિનડા એ પણ જાય !
જીરવણુદાર જીવો ઘણું !

૮.

જન્મભોમના અનુતાપ*

○

ભજનનો ઢાળ

- જ રે બાપુ ! તમને કરાવી પારણિયાં,
 હું થઈ ઉપવાસણી રે જ.
 જ રે બાપુ ! જોઝારાં અમારાં આંગણિયાં,
 હું દેવ્ય ઠરી ડાકણી હો જ. ૧.
- જ રે બાપુ ! નુગરી મુને તેં તો માનેલી,
 મેં સંઘર્યાં તો ચોરતા રે જ.
 જ રે બાપુ ! જાતને જ નહિ મેં તો જાણેલી,
 ઘોખા એ હૈયે ધીખતા હો જ. ૨.
- જ રે બાપુ ! મેંણલાં દે દેને જો બાળેલો,
 તું વણતેડયો આવિયો રે જ,
 જ રે બાપુ પગલે ને પગલે પરજાળેલો,
 જાકારો સામો કાવિયો હો જ. ૩.

જ રે બાપુ ! હીરલાના પરખુ હોંશીલા,
 હસતો ને રમતો ઊતર્યો રે જ;
 જ રે બાપુ ! કોયલાનાં આંહીં તો દલાલાં,
 ભરોંચે તું ભૂલો પડ્યો હો જ. ૪.

જ રે બાપુ ! ચુમિયું ભરીને ચાટી લીધાં,
 લોહીઆળાં જેનાં મોઢાં રે જ,
 જ રે બાપુ ! દૂધ પી કરીને ડંખ દીધા,
 વશિયલ એ ભોરીંગડા હો જ. ૫.

જ રે બાપુ ! તમે રે સંભારી જ્યાં સમાધ,
 ખાંપણ ત્યાં તો સાબદાં રે જ;
 જ રે બાપુ ! તમે કીધા અલખના આરાધ,
 પડધા મેં દીધા પાપના હો જ. ૬.

જ રે બાપુ ! મેંભુલાની દિજે બાપ માફી
 હું પાપણી ખોળા પાથડું રે જ;
 જ રે બાપુ ! જતિ ને સતીનાં સત માપી,
 હું પાને પાને પરજળું હો જ. ૭.

ભર ભર છાંટું અંજલિ*

૦

ફૂલ ખર્ચાં ફેરમ રહી, રહ્યા ગીત—અણુકાર,
હાશ્યાળી ધરતી કરી હાલ્યા મેઘ—મહાર;

તૂટ્યા તંબૂર—તાર,
ભણકારા ભવ ભવ રિયા.

૧.

ભવ ભવ ગોત્રે ભટકતાં ન જડે નોડીદાર,
જિનકી હેડી હલ ગઈ, તાકા ખુશ હવાલ;

ખસુરાં ને ગેતાલ,
હેડી વિણ ગાયન હવાં.

૨.

ભાઈ મરે ભવ હારિયેં, બેન મરે દશ્ય નય,
માવીતર મરતે ઉના, ચોદશના વા વાય;

(પણ) સખ દુઃખ ભેળાં થાય,
હેડી ! એક તમે મુવે.

૩.

સજન ! તમારી ખાક પર આઝા હુન્ને જુહાર,
ભર ભર છાંટું અંજલિ, ખખતરિયા જોધાર !

તેં દઈ દઈ પડકાર,
ભાગી ફેણું ભેડવી.

૪.

●

* રવ. મણિભાઈ ત્રિવેદીના મરશિયા.

વીર જતીન્દ્રનાં સંભારણાં

૦

રણશીંગાં ગજિયાં નહીં, નવ ગહેડી શરણાઈ,
તલવારોની તાળીઓ સમરે નવ સંભળાઈ;

સિંધુડા-સૂર શરણાઈના નવ સુણ્યા,
હાક વાગી ન, તોખાર નવ હણહણ્યા,
ઘાવ પડ ઘાવ નવ ખડગના ખણખણ્યા,
યુદ્ધ-ઉન્માદના નાદ નવ રણગણ્યા. ૧.

વિણુ ઉન્માદે વીર તેં દીધો દેહ ધરી,
ખિન્દુ ખિન્દુ રક્તનાં રિપુને દીધ ગણી;

ખિન્દુએ ખિન્દુએ રક્ત દીધાં ગણી,
ચૂંકવી પલપલે દેહની કણીકણી,
મૃત્યુને ગણ્યું તેં ગોદ માતા તણી,
કે શું પ્રિયમિલનની રાત સોડામણી ? ૨.

આવે મંગળ અવસરે, કોણુ વિલાપ કરે !
કાયરતાને આંસુડે કોનાં નેન રહે !

વેગળી જાઓ રે અશ્રુની વાદળી !
વીરનાં તેજને નવ રહે આવરી,
નિરખવા દો મુને લાખ નયનો કરી,
આહૂતિ-જ્વાલ એ ખાલની અણકરી. ૩.

ગગનવિદારણુ રાગના ગાળે નંદન-ઘોષ !
ઉત્સવ-દિન આપણુ ઘરે, અરિજનને અક્રસોસ.

અરિજનો ધરથરે એકવી ઘોષણા
ગરજ ગરજ ભરે ગગનનાં આંગણાં,
ઊઠ રે ઊઠ એ તરુણ કોડામણા !
વીરનાં વાંચ શોણિત-સંભારણાં. ૪.

વાણગાયાં કયમ વિસરીએ, બહુમૂલાં બલિદાન,
ગાશું ઘરઘર ધૂમતાં એનાં અર્પણગાન;
ગાઓ રે બેનડી વીરને વારણે,
ગાઓ રે માવડી પુત્રને પારણે,
અંદીજન ગાઓ બિરદાઈ સમરાંગણે,
ભકતજન ગાઓ મંદિરને બારણે. ૫.

તારી ટેક ત્યજવવા મથનારા કંગાલ,
કાળાં મુખ નીચાં કરી કૂટે વ્યર્થ કપાળ;
કૂટતા કપાળો કર કંગાલ એ,
તાહરાં શાંત વીરત્વ નિરખી રહે,
'હાય ! હા હારિયા,' દાંત ભીંચી કહે,
અણુનમ્યા વીરને બલિમે કયમ સહે. ૬.

આણુપથારી લીખમની, દધીચિનાં વપુદાન,
મોરધ્વજે કરવત સહ્યાં, એ ઇતિહાસી ગાન.

જીર્ણ ઇતિહાસનાં ગાન એ વિસરિયાં,
 ભૂંડી ભાવનાના થરોથર થયા,
 નવેલા શૌર્ય-આદર્શ તેં સ્થાપિયા,
 સમર્પણનાં નવાં મૂલ્ય તેં આંકિયાં. ૭.

ઝીલો ઝીલો મલકતા બલિમ તણા પ્રહાર,
 લાલ કસૂંબળ રક્તની ફૂટે શોણિત-ધાર;
 પ્રહારે પ્રહારે ઉર-પતાળો ફૂટે,
 કસૂંબળ રંગની રક્ત-છોળો છૂટે,
 મૃત્યુ-ભયના ફૂડા લાખ બંધો તુટે,
 પાળ ફેાડી અને પ્રાણુનદ ભિમટે. ૮.

રજ રજ નોંધી રાખશું હૈયા ખીચ કિસાળ,
 અવસર આવ્યે માગશું કિસ્મત પાસ જવાબ;

માગવા જવાળો એક દિન આવશું,
 ભૂખરી પતાકા સંગમાં લાવશું,
 અમારા રક્તના હોળ છલકાવશું,
 માતનો ધ્વજ ફરી વાર રંગી જશું. ૯.

નૂતન યુગના જોગંદર જગદીશને*—

[કટાવ]

૦

ભૂકુમ્ભે દહનાઈ ગયેલા
આ પાષાણી ખંડેરીની
રજ ખંખેરી,
કોણ અહીં તપોભવનને
તે અજવાળ્યું

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

કયા પુરાતન આર્ય મહર્ષિ
તણે નવોદિત
તું અવતારી

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

---

*કવિ ડાગોરના ખંગાળી કાવ્યના અંગ્રેજી પદ્યો અનુવાદ.

૨

અદ્ભુતી જનતાના પાગલ
કોલાહલમાં અણુચલ રહીને
કોણ મળ્યો તું
વિરાટના લઘુ વચ્ચિન્દુનો
પ્રશાંત શોધક

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

૩

સૂર્ય - ચાંદલે,
પુષ્પ - પાંદડે,
પશુ-પંખી પાષાણ-ધૂળમાં,
જુલો અનિદ્રિત
એક જ્યોતિ-કણ
એ વિરાટના હૃદય-પારણે,
જુલો જુલાવે સચરાચરને:
શબ્દહીન હાલરમાં ગાતા
એ જ્યોતિને
લીધ ઓળખી
કયા લોચને

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

૪

અમે મદાંધો ફૂલબુકુકડા
 અતીતના ગૌરવને ફાંકે
 બની ફાંકડા
 હરતા ફરતા
 વિદેશ-સાળે,
 વાતો કરતા પર-વાણીમાં;
 પરજન કેરા નકલી વાંદર,
 અમે પરાયી ચાલ્ય-છટાનાં
 ચટકાં કરતા :
 પૂર્વજના અંધાર-દૂપમાં
 ડોક પુલાવી
 હરાં હરાં કલશોર ગજવતાં
 અમે દેહકાં—
 તે સમયે તું
 કયા વિશ્વના શેષ-સીમાડા
 હતો ધૂમતો
 હે જગદીશ !
 હે જગદીશ !

૫ . . .

કયા અગોચર ત્રિલોક-તટ પર
 ગહન ગોદડી બિછાવતોતો,
 તું જોગંદર ?

દૃશ્ય જગતના શેષ-ગ્રીમાડા,
 ગયો વટાવી
 અદીક એક કિરણની શોધે,
 અરૂપની ગાયબ દુનિયાનાં
 દર ઢંઢોળ્યાં,
 ઊંઠ્યા પુરાતન ઋષિ-પ્રોળીઆ,
 ઉઘડ્યાં દ્વાર,
 પ્રવેશ્યો અતિથિ,
 વહુ સ્યામનાં
 સિંહ-હવાર વટાવી દીલો
 એકોઝંની ભવ્ય સન્મુખે
 ક્ય કર જોડી,
 ચકિત :સ્તબ્ધ
 વાચાહીન મુખે
 પ્રભુમ્યો વિભુને

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

૬

સામ-ઋચાના અસલ શબ્દની
 હાકલ દે હે નવલા જોગી !
 માર હાક “ઉત્તિ” જાગ્રત !”
 હાકલ દે આ
 મતિહીણા વાતુદ જનોને,

શાસ્ત્ર - અર્થની

અર્થ ખડાઈ કર્યા કરતાને !

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

૭

સાદ પડ્યો તુજ-

“વળી જાઓ આ પ્રકૃતિ કેરા

સ ત્ય - પા ટ લે

ધરતીના સુવિશાસ બાજહે.”

કર તેડાં તુજ યજ્ઞ-વેદિની

ચોગમ નવદીક્ષિત બટુકોને

આસન દે તું

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

૮

૯

ઓ તવ નવદીક્ષાને તાપે

એક દિવસ આ

રાષ્ટ્ર પુરાતન

અમૃત પીશે

આત્મ ભા ન નાં,

કર્મભક્તિના આસન ઉપર

અણુડગ કાયા

ઠેર વશે ને

સ્વધર્મ સ્મરશે

ભક્તિ ભજવશે

યોગસમાધિ—

માં ફરી ઠરશે

ઓ જગદીશ !

ઓ જગદીશ !

આણવંચાણેલા અગમ સંદેશા*

○

હાળ-સો સો રે સલામું મારાં લાંહુડાંને કુળે રે

સંદેશા મગાવો સૌના સંદેશા મગાવો રે
આપાને સમૈયે કેના સંદેશા મગાવો રે
સંતને સમૈયે શેના સંદેશા મગાવો રે! ૧.

સંદેશા વંચાણા સૌના સંદેશા વંચાણા ને
આણુ રે વંચાણા થોડા ઉકેલાવી લાવો રે,
શબદ અનોખા એની રૂશનાઈ નોખી આપા!
લહીઆ ને લેખણુ એનાં અકળ કળાવો રે. ૨.

આહુની સમાત્યું કેરા ટિંળા આજ ઊઘડે ને
ઊઘડે અલોપી કળરૂં, મશાલું જલાવો રે;
જતિ ને સતીના જૂતા મહાસંઘ માયલા આ
અખધૂત કેરી પૂરી પિછાન કરાવો રે. ૩.

પેલે ને સંદેશે ક્ષેત્રો રણુ કેરા રાફડા ને
રજપૂત-જયા ભેગી રામા પીર ધાઓ રે;
હિન્દવાણુ માથે પંજો પેલુકો વટાળનો રે
ઝીલનાર હિન્દવા પીરના જુવાર જણાવો રે. ૪.

* સ્કંદગણપાની એકોતરમી જન્મ-જયંતી પ્રસંગે

“અમારે નસીળે નો’તાં તમ સમાં આયખાં રે,
 “અમારી અધૂરી ઘોણ્યું, તમે ઊજળાવો રે;
 “અમારા નીલુડા નેજા તમ શિરે શોભજો ને
 “અમારા ઘોડીલા બાપા ! જુગતે ખેલાવો રે.” ૫.

બીજે ને સંદેશે પાણા ધૂજે છે પરખના ને
 સળવળે સોડ્યું, એલ્લે દેવીદાસ બાવો રે:
 “અમારાં લુચેલાં બાકી પર પાસ લૂતા બાપા
 “અમારી અકાશી-ઝોળી એને જૈ ભળાવો રે.” ૬.

ત્રીજે ને સંદેશે કેટિ વધસ્થંભ ડોલતા રે,
 જખમી જીયુની ઝાઝી સલામો મુણાવો રે:
 “અમારે ઉધારણુ—પંથે દુકાનું મંડાણી બાપા !
 “અમારી કલેજાં-જાળો તમે ચોલવાવો રે.” ૭.

ચોથે ને સંદેશે કાંપે હિમાળાની કંદરા ને
 શિવોડહં પોકારી શંભુ ઉચારે ઋચાઓ રે:
 “અમારી ઝીલેલી ગંગા રુંધાઈ રહી’તી બાપા !
 “વહાવણુહારા કેરાં ડમરૂ બળવો રે.” ૮.

સાહિત્યની ખારમાસી

૦

સખી ! કારતકે કવિતાની બીઓ રે,
બણે બબડે કૂટેલી બંગડીઓ રે,
કવિની પત્ની ફેંકી દેતી બીઓ;
રઘુપતિ રામ રુદેમાં રે'લો રે. ૧.

સખી ! માગશરે મોંઘા છે કાગળ રે,
પૈસા ન મળે પ્રકાશક આગળ રે,
તો યે ચલવ્યું છે ધાકડે ધાકડ;
—રઘુપતિ રામ૦ ૨.

સખી ! પોષે પસ્તીના તોલે રે,
મારાં પુસ્તકના ભાવ ગોલે રે,
બૂકસેલરો 'કાળજા' ઠોલે;
—રઘુપતિ રામ૦ ૩.

સખી ! માલે પોતા કેરાં પડધમ રે,
ગજવીશું માસિક કાઢી ધમધમ રે,
બાણું બાહેરબાણરોનો મર્મ;
—રઘુપતિ રામ૦ ૪.

સખી ! ફાગણે ફાવટ ના'વી રે,
રૂપાન્તર કે ભાષાન્તરની ચાવી રે,
તરબૂમાની મોસમ આવી;

—રઘુપતિ રામ૦ ૫.

સખી ! ચૈતરે ચિત્ર કઢાવો રે,
કનુભાઈ કને દોડયા જાઓ રે,
ભલે એની એ તાણે રેખાઓ;

—રઘુપતિ રામ૦ ૬.

સખી ! દાવ બળે વૈશાખી રે,
પાઠ્યપુસ્તકની રત પાકી રે,
ચુનીવર્સિટી કૈકની કાકી;

—રઘુપતિ રામ૦ ૭.

સખી ! જેઠે જનાખ બુખારી રે !
દેશેા રેડીઓ ઉપર વારી રે,
અર્થઘન છે કવિતાઓ મારી;

—રઘુપતિ રામ૦ ૮.

સખી ! આષાઢમાં અનુવાદો રે,
મુલા શરદખાણુ, નથી વાંધો રે,
ભાષા-ભાવની ખીચડી રાંધો;

—રઘુપતિ રામ૦ ૯.

સખી ! આવણે ણાલસાહિત્યે રે,
ખાંડી બોળડી ભાખાની ભીંત્યે રે,
ફેંડેા લોંઘા ફાવે તેવી રીત્યે;

—રઘુપતિ રામ૦ ૧૦.

સખી ! ભાદરવે ભય ટળિયા રે,
એઠા જૂઠા અહીં તહીંથી મળિયા રે,
સોશ્યાત્રીસ્ત સાહિત્યના ઠળિયા;

—રઘુપતિ રામ૦ ૧૧.

સખી ! આસોનાં લક્ષણ કાળાં રે,
આંટા ખાય ઉઘરાણીઓવાળા રે,
કાઢે એક નવી અંથમાળા;

—રઘુપતિ રામ૦ ૧૨.

અનાદર પામેલી લેખિનીનો પત્ર

[ખંગાળી માસિકોની ઊણી ને ઊણી રહેતી કાવ્યોની માગણીએ કવિવર રવીન્દ્રનાથને લાચાર બનાવ્યા છે. વૈશાખના વિચિત્રા-અંકને કવિ એક કાવ્ય મોકલે છે, તેનો આ અનુવાદ છે. તેમાં કાલિદાસે 'મેઘદૂત'માં યક્ષને જે સ્થાન આપ્યું તેવું હાસ્યરસિક સ્થાન કવિવર 'કાલિદાસી' અર્થાત્ કલમને આપે છે.]

સંપાદકજી ખુદાર થકી તાકીદ કરે છે,
અંદરથી લખવાની તાકીદ એક નથી રે !
ગદ્યપદ્યનું મૌન હૃદયની મધ્ય જડાયું,
ગણુગણુ કરતાં જાય દિવસ ને ખૂટે આયુ.
ટાઢ તાપમાં ખેતર સામે તાકી ખેતું,
સૂઝે નવ કે શખ્દ, ભર્યું લેજામાં ભૂતું. ૧.

હેતક પરે ઓ પડી બાપડી બડી વિન્નેગણુ,
હોત કદી જો કવિ-કાળની એ મુજ લેખણુ,
વિરહોર્મિ નિજ પદ્ય મહીં વહવીને લાવત,
પ્રિયાવિયોગી યક્ષ અમું આ ગાન સુષ્ટાવત: ૨.

સુણો કવિ ક્રિયાદ, ત્વરિત તમ જવાળ દેજો,
ચંપા સમ તમ આંગળીઓને વંદન કહેજો,
જે લેખણ તમ હસ્તસ્પર્શથી જીવન પામી,
અચલકૂટના દેશવટા એ શે સહેવાની !
ગાત્ર ગયાં મુજ ગળી, બંધ મસીપાન થયાં છે,
સજ્જ વ્યર્થતા તાણી કઠિન આ ક્યમ ખેંચાશે !

૩.

સ્વાધિકારનો મદ ચડિયો મુજને કદિ પેળ્યો ?
બોર સમો તમ બોલ એક મેં કદી ઉવેળ્યો ?
કાગળ પર અક્ષરો ઝરે તમ ઉરની લાપા,
હરહમ એ વિણ હતી કોઈ મુજને અલિલાપા ?
નીલકંઠ હું બની, તમારી બિદમત કાળે,
નીલ શાહીનું ગરલ પી પી મુજ કંઠ જલે છે.

૪.

તમ કીર્તિના પથે ખેંચતી અગણિત રેખા,
એક પુસ્તકે તોય ન મમ નામાક્ષર દેખ્યા;
તમ હસ્તાક્ષર થકી બન્યો મોંઘેરો કાગળ,
પુરસ્કાર વિણ રહી એકલી હું જ અલાગણ.
કાગળનું મહાભાગ્ય, મેજ પર સૂતા રહેવું !
ડાખી જમણી દોડદોડ કરી મારે મરવું.
લખ્યું તમારું સર્વ અને તમ નામ તણો જશ
જાય દુષ્ટ કાગળને; મુજને સદાય અપજશ.

૫.

કીર્તિહીન ખિદમત કરીકરી મુજ અંગે ગળશે,
 શાપવિસર્જન તણે કાળ તે દિવસે મળશે.
 કવિજી ! તમ વાચાળપણાનો કયાંય ન જોડો,
 અનુસરી તમને લખ્યો પત્ર આ લાંબો મોડો.
 ખતમ થઈ ફરિયાદ માહરી, રમ લઉં છું,
 સદા આપના ચરણ તણી કાલિદાસી છું.

૬.

ઉચ્ચ મસ્તક

૦

- મા સર્વથી વહાલું તને હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
 પેડી, રસી ફાંસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
 ભૂખી અને ખ્યાસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૧.
- મે'ણું ભુધાણુંની ઝડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
 ફૂડની કડેજે શારડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૨.
- કરવા ખુલાસા થોજતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક !
 જોખાકળી ખિલકુલ થતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૩.

કીર્તિહીન ખિદમત કરીકરી મુજ અંગે ગળશે,
 શાપવિસર્જન તણે કાળ તે દિવસે મળશે.
 કવિજી ! તમ વાચાળપણાનો કયાંય ન જોડો,
 અનુસરી તમને લખ્યો પત્ર આ લાંબો મોડો.
 ખતમ થઈ કૃશિયાદ માહરી, રગ લઉં છું,
 સદા આપના ચરણ તણી કાલિદાસી છું. ૬.

ઉચ્ચ મસ્તક

૦

- મા સર્વથી વહાલું તને હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
 પેડી, રસી ફાંસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
 ભૂખી વ્યને ખ્યાસી ભલે હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૧.
- મે'ણું જુદાણુંની ઝડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક !
 ફૂડની કલેજે શારડી હો, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૨.
- કરવા ખુલાસા થોજતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક !
 બેખાકળી બિલકુલ થતી ના, ઉચ્ચ મસ્તક ! ૩.

•

તકદીરને ત્રોફનારી

○

[બાઈ! મેં તો પકડી આંબલિયાની ડાળ રે
જંગલ ખીચ હું ખડી રે જી—એ ભજનદાળ]

બાઈ! એક ત્રાજવડાં ત્રોફણહારી આવી રે,
ત્રોફાવો રૂડાં ત્રાજવાં હો જી;
છંદાવો આછાં છંદણાં હો જી.

બાઈ! એ તો નીલુડા નીલુડા રંગ લાવી રે,
ત્રોફાવો નીલાં ત્રાજવાં હો જી!
છંદાવો ઘાટાં છંદણાં હો જી!

નાની એવી કુરડી ને,

માંહી ઘોળ્યા દરિયા;

બાઈ! એણે કમખામાં સોય તો સૂતાડી રે,
પાલવ ભિંચા નો કર્યા હો જી.—બાઈ એકઠ ૧.

આભને ઉરેથી એણે

આધી કરી ઓઢણી,

બાઈ! એણે નવ લાખ ટીબકી ખતાડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એકઠ ૨.

રામને રુદેથી એણે
કોરે કરી પાંભરી,
બાઈ ! એણે કીરતીની વેલડિયું અંઝેડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૩.

ભર રે નીંદરમાં
સૂતેલા ભરથરી,
બાઈ ! એના લલાટેથી લટડી ખસેડી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૪.

ખીઠ તો ઉઘાડી એણે
જેળી ગોપીચંદની,
બાઈ ! એની જનેતાને આંસુડે અરહેલી રે
કીધું કે આ મેં ત્રોફિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૫.

મનડાં મોહાણાં મારાં,
દલડાં લોલાણાં ને,
બાઈ ! મેં તો કાયાને કીધલ ત્યાં ઉઘાડી રે,
લાડુડા એણે મૂકિયા હો જી.—બાઈ એકં ૬.

સુરતા રહી નૈ મારી,
સૂતી હું તો લે'રમાં;
બાઈ ! એણે સોયુંની અપટ જે જોલાવી રે
ઘંટીના પડ જાયું ટાંકિયાં હો જી.—બાઈ એકં ૭.

ગાલે ટાંક્યાં ગલકૂલ,
કાંડે ટાંકી કાંકણી;
બાઈ! મારી ભમ્મર વચાળે ટીલ તાણી રે
ત્રોફ્યાં ને લેળાં ફૂંક્યાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૮.

કલેજા વચાળે એણે
કેર્યો એક મોરલો,
બાઈ! મેં તો અધૂરો ત્રોફાવી દોટ મારી રે
કાળજાં કેરાં રિયાં હો જી.—બાઈ એક૦ ૯.

ડેરે ને તંબૂડે ગોતું,
ગોતું વાસે ઝૂંપડે;
બાઈ! મારાં તકલીરની ત્રોફનારી રે
એટલામાં ચાલી ગઈ કિયં હો જી.—બાઈ એક૦ ૧૦.

યજ્ઞ-ધૂપ*

૦

આથેરી વનરાઈમાં ઇંધન ક્યાં ચેતાય ?
કેને આંગણે યજ્ઞમાં આપણે તેડાં થાય ?

યજ્ઞનો ધૂપ ધમ ! ધમ ! દિગંતે ચડે,
નોતરાં યુદ્ધનાં બારડોલી ઘરે,
હર બેઠેલ ગમ પ્રાણે થનગન કરે,
યજ્ઞનો ધૂપ આકાશ ભર જિલરે. ૧.

મીઠી સૌરભ ધૂપની હર સુફર છવાય,
લાખો હૈયાં તુજ પરે હોમાવા હરખાય;

લાખ હૈયાં ધળકતાં તુને ભેટવા,
તોપ બંદૂક તલવાર પર ભેટવા,
આજ તુજ યજ્ઞ-ધૂપે ભલકતી હવા,
પ્રેરતી લાખને યુદ્ધ-ઘેલા થવા. ૨.

લાખ લાખ નયનો રહ્યાં નિરખી અંબર માંચ,
તારા યજ્ઞ-ધૂપ તણી યુદ્ધ-નિમંત્રક ઝાંચ;

* (બારડોલી સત્યાગ્રહ સમયનું)

નિરખતાં લાખ નયનો ગગન-કાંઠે,
 ધૂંધળો ધૂપ ઝઢતો જગત-નોતરે,
 ભડ થજે, ભય નથી, આજ અમરાપરે
 દેવ-કુલ યજ્ઞ તવ નિરખવા ઊતરે.

૩.

રહેજે મધ્ધમ મરણ લગ, મોત ખિચાડું કોણ !
 તું મરતે જીવવું ગમે એવો કાયર કોણ !

તું મરતે હજારે તનય હિન્દના
 વિચરવા એ જ પંથે અમર ધામના
 સજ્જ ઊભા, તું નિષ્પાપ છે, ડરીશ ના !
 યજ્ઞનો ધૂપ પીધા પછી ફરીશ ના !

૪.

મોતનાં કંકુ-ઘોળણ

૦

કંકુ ઘોળને જ કે કેસર રોળને !

ખીટી ચોળને જ કે માથાં ચોળને !

ઘોળને કંકુ આજ યોદ્ધા રંગસીને અવસરે,
રોપાય મંડપ મોતના ગુર્જરી કેરે ધરધરે;
મીઠોળખંધા, તજ માયા, સજ આયુધ નીસરે,
હરખાઓ પ્રિયજન, ગાઓ ગુણીજન, દાવદુશ્મન થરથરે. ૧.

નેદ્રા નગિયા જ કે કાયર ભાગિયા,

ડંકા વાગિયા જ કે હાકા લાગિયા;

લાગિયા હોહોકાર રણલલકાર ઘર ઘર ખાચે,
કંકુ લગાવત પ્રિયા, ખડેની લળે વીરને વારણે;
સહુ સાથ લડશે, પછી રડશે કોણ કોના કારણે !
રિપુઓને આંગણ સંગ-પોઠણ પામવા દિલ રણમણે. ૨.

માંડયાં કારમાં જ કે જુદ્ધ જગે નવાં,

ના ના મારવાં જ કે શીશ સમર્પવાં;

કારમાં રણ ખાંડા વિનાનાં, ખેલવા હાકલ પડી,
હુલસિત હૈયે ધાવ તાતા ઝીલવા સેના ચડી;
છો હણે ઘાતી, રખે થાતી :રોષ-રાતી આંખડી,
ગુર્જરી ! તારાં જુદાં નવલાં ન્યાળવા આલમ ખડી. ૩.

ગુર્જર ઘેલડી જ કે ઓ અલખેલડી !

સમરાંગણ ચડી જ કે તું નહતી લડી !

નહતા લડયા તારા ખિચારા ખાળ ગલરૂં ઘેલડા,
હર વરસ હોરી-ખેલ રસળસ રમન્તા તુજ છેલડા !
આવિયો ક્રાગણ. આજ ભીષણ, ખેલજો રે પુલ-દડા !
મોતની ઝારી રક્ત-પિચકારી ભરી રિપુદળ ખડાં. ૪.

રાજ વસંતનાં જ કે વાહ વધામણાં !

ગાઓ ગાવણાં જ કે જુદાં જગાવણાં;

ગાઓ જાજાઓ, જુદાં જગવો, વાહ ઘોર વધામણાં !
ગુર્જરી તારે મધુવને ગહેકે મયૂરો મરણના;
મધમધે જોળન, પ્રાણ થનગન, લાગી લગન સહાય ના,
પ્રગટે હુતાશન, ભીતિનાશન, ખમા વીર ! ખમા ! ખમા ! ૫.

અસહ વાત*

૦

મને મારનારા ગોળી છોડનારા
એને ઘેર હશે મારા જેવી જ મા,
એ હરેકને ઘોળાડાં ધાવણુ પાઈ
ઉઝેર્યાં હોશે હૈયાહીર સમા. ૧.

કવિઓની કવિતામાં ગાયું હશે એણે,
માટીને પૂજી હોશે કહી ‘મા’;
એ મનેય જો અંતરિયાળ મળે
તો બોલાવે કહી ‘તમે કોણ છો મા!’ ૨.

છો સંહારે ચડયા આજે પેટને કારણ,
એક જ વાત સેવાય છે ના—
એને માતને પંથ ચડાવણુ જીલ
બોલે છે: ‘મારો, મારો, માગે છે મા!’ ૩.

* જાપાની સૈનિકોને નિર્દેશીને કલ્પેલા ચીનાઈ જનેતાના શાવો

શોફરની દિવાળી

○

: જૂલણ :

નગરની રોશની નીરખવા નીકળ્યાં
 શેઠ શેઠાણી ને સાત છૈયાં;
 ચકચકિત મોટરે દીપકો અવનવા,
 હાર ગલપુલ સજ્યા: થૈ થ થૈયાં ! ૧.

થૈ થ થૈ ડોલતી ચાલમાં ચાલતી
 ગાડીને નેઈ જન કૈક મોહિ;
 આગલી પાછલી ગાડીના ગર્વને
 મોડતી હાથણી જેમ સોહિ. ૨.

આપણા રાવ શોફર તણી હાંકણી !
 લલલલી મૂંઠના વળ ઉતારે;
 વાંક ને ઘોંકમાં શી સિક્ત ખેલતો
 ફાંકડો રાવ નટવી નચાડે ! ૩.

શેઠના પેટમાં ખિન્દુ પાણી હલે,
 છાતી શેઠાણીની લેશ - થડકે,
 (તો) ફાંકડા રાવના હાથ લાજે-અને
 રાવને દૃઢ્ય બદનામ ખટકે ! ૪.

‘રાવ, મોટર જરી બગલમાં દાખ તો !’

શેઠનાં નયન સૌંદર્ય શોધે;

‘રાવ, સરકાવ ગાડી જરી પાછળે.’

શેઠ-પત્ની ઢળે રૂપ જુદે. ૫.

ચાર દિવસો તાણી ચમકતી પર્વણી :

ચિત્રપટ, નાટકો ને તમાશા :

‘સાલ નવ મુખારક’ કાજ અહીં તહીં બધે

ધૂમિયાં પલટી પોશાક ખાસા. ૬.

થાક આનંદનો લાગિયો, શેઠિયાં

બીજનો દિન ચડ્યો તોય સૂવે :

રાવ મોટર તળે નય આજર લે :

પોઢવા ?—ને જી, પેલ ચૂવે ! ૭.

‘શુ’ થયું રાવ ! ગાડી બગાડી નવી !

આમ બેધ્યાન ક્યાં થઈ ગયો’તો ?’

‘દીપમાલાની સ્વારી વિષે શેઠજી !

એક દીવો તહીં ચલ થયો’તો’. ૮.

‘ક્યાં ?’—‘તહીં એક અંધારગદલી તણી

‘ચાલની આખરી ઓરડીમાં,

‘નાર મારી અને બાળ બે ગોખરાં

‘ચાર રાત્રી સુધી વાટ બેતાં, ૯.

‘ખારીએ લાલટિન લટકતું રાખજે,
 ‘આવી ખેંચીશ આજે હું વેલો :
 ‘વાટ જોતાં મળી આંખ એની હશે,
 ‘તેલ ખૂટયું હશે-હું ચ ઘેલો ૧૦.

‘દીપમાલા ત્યજ ત્યાં નિહાળી રહ્યો,
 ‘ખીઠથી ગાડીએ દીધ ડેલો,
 ‘પાંસળાંમાં ખુતી સોટી સાજાંન્ટની,
 ‘હિખતે હું ઘડી ભાન ભૂલ્યો.’ ૧૧.

‘હા અલ્યા રાવ! અફસોસ, હું ચે ભૂલ્યો,
 ‘તાહરે પથ હતી કે દિવાળી ?
 ‘શી ખખર, તું ચ પરદેશમાં માણતો
 ‘નારખચ્યાંની સોખત સુવાળી !’ ૧૨.

એમ કહી શેઠીએ આઠઆની દોંધી
 ને દાઘી શીખ અણમૂલ આખી:
 ‘ગાંડિયા ! આંહીં તો એકલા કામીએ
 ‘આ ખધી લખને વતન રાખી.’ ૧૩.

ગરજ કોને ?

૦

ગરજ હોય તો આવ ગોતવા
હું શીઠ આવું હાય હરિ !
જોજ મને જો હોય જોવના
હું શીઠ મહેલ ઝલાઈ હરિ !—ગરજ ૧

જેઞ તણી સંતાકુકડીમાં
દાવ તમારે શિર હરિ !
કાળાન્તરથી દોડી રહ્યા છો
તોય ન કાવ્યા કેમ હરિ !—ગરજ ૦

સુદ્રીઓ ને સર્ખો—ભકતો ભૂલ્યા,
વસવલીઆ સહુ વ્યર્થ હરિ !
‘સનમ ! સનમ !’ કહીને કો રજાયા,
કોઈ ‘પિયુ ! પિયુ !’ સાદ કરી—ગરજ ૦ ૩

પોતાને પતિતો દુષ્ટો કહી
અપમાને નિજ જાત હરિ !
એ માંહેનો મને ન માનીશ,
હું સમવડ રમનાર હરિ !—ગરજ ૦ ૪

તલસાટો મુજ અંતર કેરા
 દાખવું તો મને ધિક્ક હરિ !
 પતો ન મારો તને બતાવું
 હું-તું છો નજદીક હરિ !—ગરજ ૦ ૫

મારે કાળે તુજ તલસાટો
 હવે અજાણ્યા નથી હરિ !
 હું રીસાયલ ને તું મનવે
 વિધવિધ રીતે મથી હરિ !—ગરજ ૦ ૬

પવન બની તું મારે દ્વારે
 મધરાતે શુભરાય હરિ !
 મેઘ બનીને મધરો મધરો
 ગાણું મારાં ગાય હરિ !—ગરજ ૦ ૭

વૈશાખી બળબળતાં વનમાં
 દીઠા ડાળેડાળ ભરી
 લાલ હીંગોળી આંગળીઆળા
 તારા હાથ હજાર હરિ !—ગરજ ૦ ૮

માછલડું તે મુજને
 યની,

હું

પશ્ચર લક્ષ્મ પશુ પંખી ઘૈ
 નજર તમારી ચુકાવી હરિ !
 માનવ થઇ પડું હાથ હવે, તો
 જગ કહેશે, ગયો ક્ષાવી હરિ—ગરજ ૦ ૧૦

લખ ચોરાશીને ચકરાવે
 ભમૌ ભમૌ હુંઢણહાર હરિ !
 હાલો ઘૈ કાં દાવ પૂરો દે,
 કાં તો હાર સ્વીકાર , હરિ !—ગરજ ૦ ૧૧

તલસાટો મુજ અંતર કેરા
 દાખલું તો મને ધિક્ક હરિ !
 પતો ન મારો તને બતાવું
 હું-તું છો નજદીક હરિ !—ગરજ ૦ ૫

મારે કાજે તુજ તલસાટો
 હવે અજાણ્યા નથી હરિ !
 હું રીસાયલ ને તું મનવે
 વિધવિધ રીતે મથી હરિ !—ગરજ ૦ ૬

પવન બની તું મારે દારે
 મધરાતે શુભરાય હરિ !
 મેઘ બનીને મધરો મધરો
 ગાણું મારાં ગાય હરિ !—ગરજ ૦ ૭

વૈશાખી બળબળતાં વનમાં
 દીઠા ડાળેડાળ ભરી
 લાલ હીંગોળી આંગળીઆળા
 તારા હાથ હજાર હરિ !—ગરજ ૦ ૮

માછલડું બનીને તેં મુજને
 ખોળ્યો પ્રલયની માંચ હરિ
 હું બન્યો કાદવ, તું બની હુક્કર
 રગદોળાયો, શરમ હરિ !—ગરજ ૦ ૯

પશ્ચર લક્ષ્મણ પશુ પંખી થૈ
 નજર તમારી ચુકાવી હરિ !
 માનવ થઇ પડું હાથ હવે, તો
 જગ કહેશે, ગયો કાવી હરિ—ગરજ ૦ ૧૦

લખ ચોરાશીને ચકરાવે
 ભર્મો ભર્મો હુંઢણહાર હરિ !
 ઠાહો થૈ કાં દાવ પૂરો દે,
 કાં તો હાર સ્વીકાર હરિ!—ગરજ ૦ ૧૧

વધુ ન માગ્યું

*એક પરદેશી હતો મુરખડો
 કબરમાં ય નવ પતો
 અરે ભાઈ કબરમાં ય નવ પતો,
 પીંજરાં તે એનાં કીડલે ભરખ્યાં
 શબદ એનો તોય રમતો
 રે ભાઈ શબદ રહી ગયો રમતો. ૧

એ રે શબદના પડછંદા કોઈ
 ઝીલે ધણીના ખંદા
 રે ભાઈ ઝીલે કોઈ ખાજંદા;
 ડમરાં ને ડાઘ્યાં દાંત કાઢતાં,
 કબર દિયે પડછંદા
 ભાઈ એની કબર દિયે પડછંદા. ૨

“ડમરા ને ડાયા વીરા દેશીડા !
 કાયદા ને કાનૂન ઘડો
 રે ભાઈ કાયદા ને કાનૂન ઘડો,

* એક સ્કોટીશ કવિતું કથન છે કે ‘મને ફક્ત મારા દેશનાં લોકોની તો રચવા આપો, પછી મને એવના નથી કે મારા દેશના કાયદા કોણ ઘડે છે.’ એ પરથી અહીં ઉતારેલો ભાવ.

મને એકને ગળું પુલાવી
 ભજન મુણવવા દેલો
 રે ભાઈ ભજન ગજવવા દેલો. ૩

ટુકડો રોટી, જળનો ખ્યાલો,
 મિટ્ટીનું આખર ખીસ્તર
 રે ભાઈ મસાણુ આખર ખીસ્તર,
 વતન કને ખસ વધુ ન માણું
 ગાવા દો મને ઘર ઘર
 રે ભાઈ ગાવા દો મને ઘર ઘર. ૪

કંકન વગરનો નગન જનાલો;
 વધુ ધૂમ નવ અપતી
 રે ભાઈ વધુ ધૂમ નવ અપતી;
 ગદી તણા કોઈ ગોખ ખુલે તો
 નવ કરલો કોઈ અફગી
 રે ભાઈ ! નવ કરલો કોઈ અફગી.” ૫

ખંટૂકની આડશે આખરી ગાન*

○

ખનાવટી છે !

કેન્યૂટની વાત ખનાવટી છે !

કેા માનતા ના, ડરીએ જતા ના,

રાજપણાને અપમાનતા ના,

ગપ્પાં પુરાણાં ગનકારતા ના,

કેન્યૂટની વાત ખનાવટી છે. ૧

કમાડ લીડો, દર દ્વાર લીડો,

જાળી અને ગોખ તમામ લીડો,

રે મોરી ને ખાળ ખસૂસ લીડો,

વાયુ ન પેસે, તરડોય લીડો.

કમાડ લીડો. ૨

* આ કાવ્ય વાણીસ્વાતંત્ર્ય પર પ્રતિબંધ મૂકતા રાજવીઓની મનોદશા કથે છે.

છિદ્રો ખુર્યાં કે ?

ખુદ્ધિ તણાં છિદ્ર ખધાં ખુર્યાં કે ?

વિચારમાં કેઈ તીતું નથી કે ?

અછલ વિષે એક છોડું નથી કે ?

છિદ્રો ખુર્યાં કે ? ૩

ઘનઘોર તૂટે ?

ચિંતા નહિ, છો ઘનઘોર તૂટે,

આકાશથી વજ્ર ભલે વણટે,

વિદ્યુત તણાં તેલ તમામ ખૂટે,

તો ચે કુખુદ્ધિની ન ટેક તૂટે

છો આભ તૂટે. ૪

ખંદ્રક સાચી.

ખંદ્રક સાચી, ખીન્નું જૂઠું સર્વ,

છે આપણો એ અણુમોડ ગર્વ,

છે જીવવું વર્ષ કરોડ ખર્વ,

ખીન્નું જૂઠું સર્વ. ૫

ગભરાવ છો શું ?

દારો દીધાં તો ય મુંઝાવ છો શું ?

ખંદ્રકની આડશ છે ખછી શું ?

થાકી ગયા ? લો, જરી થાક ખાશું,
ચમકે છ શાને, કહી 'આ શું', આ શું !

ગભરાવ છો શું ? ૬

આ ચીંથરાં છે.

છાપેલ આ કાંગળ-ચીંથરાં છે !

કોણે કહ્યું કે રુધિરે ભર્યાં છે ?

ફફડી જોઠો કાં ? ભડકા કયલાં છે ?

આ ચીંથરાં છે. ૭

ડરથી નહિ હો !

આંહીં લપાયા, ડરથી નહિ હો !

આ વાંચી લઇએ, ડરથી નહિ હો !

ધૂળે કલેજાં, ડરથી નહિ હો !

ગાત્રો ગળે છે, ડરથી નહિ હો !

પ્રસ્વેદ છટે, ડરથી નહિ હો !

ભયથી નહિ હો ! ૮

સલામો

૦

*સલામો કરું ખીજના ચાંદને,
સલામો જમીને ને આસ્માં તને!
સલામો ચમનને ને વેરાનને
ઉછેર્યો તમે એક ઈન્સાનને. ૧

હીઠાં છે ન કાશી કે કાળા અમે,
કુરાનો પુરાણો પડ્યાં ને અમે,
ન નાપાક કે પાકના ભેદની
કિતાબો અમે ઉમ્મલરમાં ભણી. ૨

અમે જે હતા ઢૂંઢતા તે જડ્યું
અહીં એક ઈન્સાનને દિલ ભર્યું
નયન નીતર્યું ને સખકથી સર્યું
નૂરે—વસ્ત્ર: એણે વતનને ધર્યું. ૩

અમે મિસ્કિનોને શી દૌલત મળી!
ગરરી વધી ને, ગઈ ઓગળી.
હતા કંબુસો કાળજૂના અમે,
ગયા વીકરી, રે ફના કાં ગમે ! ૪

મોરપીંછનાં મૂલ

૦

આલને પાદર એક ચિતારે રાવટી તાણી રે
 જ રે એક ! રાવટી તાણી,
 રાવટીમાં એણે રંગની લાખો ખ્યાલીઓ આણી રે
 જ રે ભાઈ ! ફૂરડી આણી. ૧

આલને પાદર એક ચિતારે છૂંખિયું માંડી રે
 જ રે કાંઈ છૂંખિયું માંડી,
 છૂંખિયુંમાં એણે છેલ છોગાળાં માનવી આલેખ્યાં રે
 છોગાળાં ! માનવી આલેખ્યાં. ૨

આલને પાદર છેલછોગાળાંની ભીડ જામી ગૈ રે
 જ રે ભાઈ ! ભીડ જામી ગૈ,
 ભીડમાંથી એણે તારવ્યાં નેણાં કામણુગારાં રે
 નેણાં કે'ક કામણુગારાં. ૩

આલને પાદર આપમેઘ્યાં કૈક દોડતાં ઘાયલ રે
 જ રે ભાઈ ! દોડતાં ઘાયલ,

ઘાયલો કેરા સાદ સુણી નગી શેરીએ શેરી રે
નગી કાંઠ શેરીએ શેરી. ૪

‘આલને પાદર હીંઠ ‘લ્યા ગાયક !’ કોણ બોલાવે રે
હ રે મુને કોણ બોલાવે !
એ રે બોલાવણુહારને એક સંદેશડો આપું રે
સાદો સંદેશડો આપું. ૫

આલને પાદર કેમ આવું ! મારી શામળી સુરત રે
હ રે ! મારી શામળી સુરત,
શામળાં કાળમુખાં કેરાં ચીતર ક્યાંય લાળ્યાં છે રે
હ રે ભાઈ ! ક્યાંય લાળ્યાં છે ? ૬

આલને પાદર રંગ-ચિતારાને આટલું કે’ને રે
હ રે ભાઈ ! આટલું કે’ને,
આટલું કે મુંને ચીતરી આપે મોરનું પીછું રે
નાલું એક મોરનું પીછું. ૭

આલને પાદર ગોતજે રે વીરા ! નેણલાં એવાં રે
ઘેરાં ઘેરાં નેણલાં એવાં,
આસમાની જેની મોરપીંછાને કાળજે આપે રે
પીંછાને કાળજે આપે. ૮

આલને પાદર તે દિ' લાવું મારા એકતારાને રે
 જ રે મારા એકતારાને,
 એકતારા કેરે છોગલે ભરજો મોરનું પીંછું રે
 નાનું એક મોરનું પીંછું. ૯

આલને પાદર ગેળ ચિતારાને મૂલ ચુકાવું રે
 ખીજાં તો શું મૂલ ચુકાવું !
 છોગલાળો મારો એકતારો ગાશે ગીત, હું નાચું રે
 પાચે ખાંધી ઘૂઘરું નાચું. ૧૦

એક ડાંગે એક ડચકારે

૦

એક દિ' ઠાકર ભાન ભૂંથો
એણે તાણેલ લેદનો લીટો,
એકને થાખો માનવી ને એણે
એકને કીધલ ઘેટો-એક દિ'. ૧.

માનવીને આવા લેદ નો ભાવ્યા,
ભૂંસી નાખી લેદ-રેખા;
એક ડાંગે એક ડચકારે એણે
મેઠાં ને માનવી હાંક્યાં-એક દિ'. ૨.

ધાનની મૂઠી દેખાડીને દૂરથી
હાંક્યાં ખાટકી-વાડે,
'શિસ્ત' કીધા લેળાં શીશ બૂક્યાં સળ
કાતિલ કાળ-કુવાડે-એક દિ'. ૩.

મેઠાંનાં ખાળની મૂઠતા એટલી,
નાખીઆ શેષ બેકારા :
માનવી ડાહ્યો, ન મોં જ ફાડ્યું : એના
ખોડાણા ખંભા મિનારા-એક દિ'. ૪.

કેણ મેંઠાં, કેણ માનવી એવી

હાય ! નો રે'ત નિશાની :

સમરથ નીકળ્યા, શોધી કાઢી એણે

ખાંભિયું મોટી ને નાની—એક દિ'. ૫.

પશુ-નકલની પ્રગતિ

૦

[મનહર]

પ્રભુતાની પ્રતિમા કે પ્રતિમા પશુતા કેરી ?
હેરી હેરી આંખો મેરી માનવીને ન્યાળે છે,
પશુની નકલ કરી અકલ દેખાડનારો
શકલ પોતાની દેવતાઈ હવે હારે છે. ૧.

જનાવરો કેરો આ તો જમાનાજૂનેરો ભય,
માનવ-સૃષ્ટિમાં ભીડાભીડ લારી જામી છે !
નકલ કરીને આગે દેખાતો અકલવાન,
હવે તો એ નકલ અસલપણું પામી છે. ૨.

પશુઓ પોકારે, પ્રભુ અમારી અસલીઆત,
પાશવતા અમારી તો આમ મારી જાય છે
નકલપણુનો તું ચ દિસે છે ઉસ્તાદ કોક,
અસલ પ્રભુને તેં ચ લૂટેલો દેખાય છે ! ૩.

૦

અભેદને આરે

○

(વસંતતિલકા)

*આ એક જાનવર ને વિદવાન ખીલે;
એવા કુલેદ કરજો ન અમારી વચ્ચે;
ભાળે ન સામ્ય અમ બેઠીની વચ્ચે અંધા
કાં કે અમે લઘુમતી: બહુસંખ્ય તેઓ ! ૧

જ્ઞાની અમે ઉભય, રે નિરખો અમારાં
ડાચાં પરે જ શું ન અંકિત દિવ્ય પ્રજ્ઞા ?
પ્રેમી અમે શું કમ એકબીજાથી ? બોલો !
સૌંદર્ય શું ઉભયને નયણે ન રૂપ ? ૨

હરત્વ એ જ દુઃખ છે ! પશુને મનુષ્યો
હરે ધકેલી સરસાઈ બડાઈ મારે,
રે માનવી અવર માનવને હટાવી,
સૌંદર્યશીલ, બહાદુર ઠરેછ પોતે. ૩

●

જુદાઈના જંગલમાંથી

૦

[રેખતાની લક્ષ્મીમાં]

તેં જુદાઈ દીધી તો ભલે જ દીધી
મને ફેર મેળાય કરાવીશ મા !
ને વિદાય દીધી તો ભલે જ દીધી
મને ફેર એ દ્વાર દેખાડીશ ના !

૨.

મનમેળ તૂટ્યા તે તૂટ્યા જ રહો,
એનાં સીવણ સાંધણ હોય નહિ,
ઉર-આરસીના ટુકડા જ રહો,
એના રેવણનો રસ હોય નહિ,
ભર્યાં ભાણેથી એક બકાર કહો,
પછી કોળીડે સ્વાદ કો' હોય નહિ,
ફિટકાર દઈ ખમકાર કહો,
રણકાર એનો હૈયે હોય નહિ.

૩.

ધર્યો હાથ તે વાર તાળી ન દીધી
 પછી તાળી સો વાર દીધી ન દીધી,
 ‘અલો સાથ’ વઢી જુઢી વાટ લીધી
 પછી વાટ ચિતાની લીધી ન લીધી;
 પીવા અંજલિ એક ને જીવ ડર્યો
 પછી હેલ્યની હેલ્ય પીધી ન પીધી,
 પેલો રાત દો ખાત મીઠી ન કીધી,
 પછી લાવન લાખ કીધી ન કીધી.

૪.

કંઈ આશ કેની ? નવરાશ કેને ?
 જિંચે શ્વાસ આ આલમ ધાઈ રહી,
 વેરૂં ફૂલ નિસાસાનાં ઘાટ કિયે ?
 આંહીં છાતીએ છાતી ભીંસાઈ રહી;
 આંહીં અંઝરના અણુકાર પગે પગ,
 પાની હીના-રંગ છાઈ રહી,
 મારાં ફૂલ નિસાસે બફાઈ રિયાં
 અડવા પગ ક્યાંય દેખાય નહિ.

૫.

અડવે પગ આવ ચલી, શરમા નહિ,
 મેંદી પીસી મેં કટોરા ભર્યા,
 ઘનઘોર નિરાશાનાં મોતીને ઘૂંટીને
 શીતળ મેં સુરમા સંઘર્યા;
 ખીન્ન કાજળ હોય ખત્તરૂ ને નેનોમાં
 ઘોઘ લે, આ દિલ-હોજ ભર્યા;
 ખીજી લાલી ને હોય લગી પગપાનીએ
 નાખ લુછી, આ લે ઠીકરડાં.

૬.

કવિ કૂડ કહે, કદી માનીશ ના,
 એને ગામ ગુલાબોની બાગ નથી;
 એના બોલની હોલરમાળ તણા
 એના આંગણમાં જ સોહાગ નથી;
 એના કોકિલ-કંઠ કુહાવનહાર કે
 સાખભર્યા ત્યાં ન અંખ લયે,
 એની લોભ ને વ્યોમ વચ્ચે રજ-ડમ્મર
 મોત તણા તાતા થંભ રયે.

ઘેરાં ઘેરાં લોચન ખોલો
 ગાઠાં પાંપણનાં પડ ખોલો રે
 સંહારના સ્વામી ! થોડા ડોલજો હો જી.*

*શ્રી દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરીની એક શિષ્ટપાદ્યુતિ (શિવ-સંહારક) પરથી
 સ્ફુરેલું.

વિભાગીકરણ

સબજનો

	પાનું
૧ શમ્પદોના સોદાગરને	૧
૨ નવાં કલેવર ધરો	૫
૩ બ્રાંતિ	૬
૪ હજી શું બાકી હશે	૭
૫ અદીઠી આગના ઓલવનારા	૧૦
૬ હિન્દીજન તો તેને કહીએ-	૧૪
૭ ધરણીને દેવ સમાં વરદાન	૧૯
૮ નંધણીઆતી નથી	૨૧
૯ નિર્થક તૈયારીઓ	૨૩
૧૦ જન્મભોમના અતુતાપ	૫૩
૧૧ અણુવંચાયેલા અગમ સંદેશા	૬૫
૧૨ તકદીરને ત્રોફનારી	૭૪
૧૩ ગરજ કોને ?	૮૫
૧૪ વધુ ન માગ્યું	૮૮
૧૫ મોરખીંછનાં મૂલ	૯૪
૧૬ એક ડાંગે એક ડચકારે	૯૭
૧૭ ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો રે	૧૦૪

ઈના જંગલમાંથી' એટલાં 'જન્મભૂમિ' માં પ્રકટ થયેલાં. 'વર્ષા' ૧૯૩૫માં 'બે ઘડી મોજ'માં છપાયું હતું..

'વીર જતીન્દ્ર' 'યજ્ઞધૂપ' અને 'મોતનાં કંકુઘોળણુ' વર્ષો પર એક નાના સંગ્રહમાં મૂકેલાં, પણ એવા ત્રણેક નાના સંગ્રહો વિખેરી નાખીને એનાં આ બે સિવાયનાં બધાં 'યુગવંદના'માં ઉમેરી દીધેલાં; આ ત્રણ રખડુ મેઢાં બહાર રહી ગયેલાં એને આજે આ વાડામાં પૂરવામાં આવે છે.

'તકદીરને ત્રાફનારી', 'ગરજ કાને' અને 'વધુ ન માગ્યું' એ ત્રણે અપ્રકટ નવલાં છે.

અનુવાદો

અનુવાદો ફક્ત પાંચ છે : 'કાંતનારાં' 'ધરણીને દેવ સર્મા વરદાન' 'અનાદર પામેલ લેખિની', '-નૂતન યુગનાં જોગંદર જગદીશને' અને 'ગરીબોદ્ધારની ચાલાકીઓ'. આની અસલ કૃતિઓ આજે હાથવગી હોત તો સરખામણી સમજવા માટે અહીં શામલ કરત. એ ન સાચગ્યાની બેદરકારી સાલે છે.

ચિત્રો પરથી સૂઝેલાં

'લોકેશ્વરનો સેતબંધુ' ફૈઝપુરની પ્રથમપહેલી ગામડે ભરાયેલી મહાસભાનું સ્મરણ અંકિત કરે છે. કેટલાંક ગીતો ચિત્રો પરથી રચાયાં છે : 'પૃથ્વીનાં સાવકાં બાળ' એ શ્રી. કનુ દેસાઈના 'ભાષ્ બહેન' પરથી; 'મને વેચશો મા' એક ગરીબના યુરોપી ચિત્ર પરથી : 'ઘો ઠેલા' એક યુરોપી ચિત્ર પરથી; 'ક્રમ કરે કાયદો નૈ' એક હાથ કપાયેલા, રાજસ્થાની કારખાનાના મજૂરની છબી પરથી : 'હસતા હિમાદ્રિને' હિમાલયના નંગા શિખર પર

પરદેશીઓના આરોહણ પરથી : ‘હલ્લુ કેટલાં કંદનો આકી છે’ એ રપેનીશ જાદવાસ્થળીમાં ખપેલા એક પુત્રના શય ઉપર આકંઠ કરતી માતાની તસ્વીર પરથી : ‘કાળતું. વંદન’ સ્વ. તિલક મહારાજની, ચોપાટી પરની પ્રતિમા પરથી : ‘ફાટશે અગ્નિથંભો’ એ એક જાતે દોરેલા કાટૂંન પરથી ઉતારેલ છે. ‘પુત્રની વાટ જોતી’ રાજકોટના સ્વ. ઠાકોર ધર્મેન્દ્ર-સિંહજીના એક કાટૂંન પરથી : ‘અસહ વાત’ એક ચીનાઈ જનેતાના ચિત્ર પરથી : ‘ખંદૂકની આડશે’ એક કાટૂંન પરથી : ‘મોરખીંછનાં મૂલ’ આ સંગ્રહમાં મૂકેલા મુખપૃષ્ઠના ચિત્ર પરથી : ‘ધીમાં ધીમાં લોચન ખોલો’ શ્રી દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરીના, મોડર્ન રીવ્યુના જુલાઈ ૧૯૪૦ ના અંકમાં આવેલી શિલ્પકૃતિ ‘Shiva The Destroyer’ પરથી.

‘દૂજાણી નારી’ જો કે ‘યુગવંદના’માં મૂકેલ ‘સાંચાલની નારી’ની અનુકૃતિ છે છતાં એ પણ હરિપુરા મહાસભાતું વિદ્વલનગર બાંધવામાં માટીનો ટોપલો વહેતી એક યુવતીની તસ્વીર પરથી છે.

ટિપ્પણ

શબ્દોના સોદાગરને (પા. ૧) : ‘ખાંપણમાં ય તારે ખતા પડશે’ = તારા શયને કદન પણ નહિ મળે. હોથલની લોકકથામાં એક કચ્છી દુહો છે. તેમાં એ પ્રયોગ છે:

‘જો વિસારું વલહા ! ઘડી એક મુંજ ઘટમાં,’

‘તો ખાંપણમાં ય ખતા, મરણ સગયું નહ મળે.’

નવાં કલેવર ધરો ! (પા. ૫) : હંસલા=જીવાત્મા. યુગો=યણો. ખરો=સ્વાખ. અનહદ=અનંતતા. હે જીવ ! તારી ભૂલથી પણ એક વાર

કાંતનારાં (પા. ૩૩) : આમાં એક પૌત્રી (પોતરી) અને એક દાદી, બે કંગાલ પાત્રો વચ્ચેનો મધ્યરાત્રિ વેળાએ રેંટીઆની મળૂરી કરતે કરતે થયેલો વાર્તાલાપ છે. અંતર પુરાયલાં હતાં=અભેદ વ્યાપી રહ્યો હતો, કેમકે કંગાલીઅતે બેઉની હાડપીંજરવત સ્થિતિ કરી નાખી હતી.

‘અહીં કાંતું, તહીં કાને... = દેહદૌર્બલ્ય અને રાત્રિના થાકને કારણે તૂટી જવા લાગેલા કાંતણુ-તાર, કાંઈ દેખી હરીફ સ્ત્રીની નજર લાગતાં તૂટતા હોય, ને આંહીં કાંતેલા સૂતરની છલોછલ કાકડી (શગ) એ કાંઈ ખીજને રેંટિયે ચડતી હોય તેવો વહેમ. ‘નક્કી આ પૂણીના રૂની ગોઝારી..’ = ત્યાં પણ એવી જ એક લોકમાન્યતા સૂચવાઈ છે : આ પૂણી બરાબર ન કંતાવાનું કારણ, તેવું ૩ જ્યાં ઊગેલ હશે તે ખેતરની ધરતી પૂર્વે કાંઈક નિર્દોષિની હત્યાઓમાંથી રેડાયેલાં રુધિરે ભીંજાઈ હશે તે હોવાનું એ યુવતી માને છે.

આમાં થોડા માત્રામેળના ભંગો છે તે આ મુજબ સુધારવા—

અંતર પુરાયલાં હતાં = અખ્યાયાં અંતરો હતાં

જીવનમૃત્યુની પૂણીઓ = પૂણી જીવનમૃત્યુની

તોપના ગલોલા = ગોળલા તોપના

વરસિયા હશે ત્યાં = વરસિયા ત્યાં હશે

સીંચતાં હતાં જ્યાં અમીનાં દૂધલાં = સીંચતાં જ્યાં હતાં
થાનથી દૂધલાં

રહેલી ધરામાં વાવિયાં હશે ખી = રહેલી ધરામાં હશે
વાવિયાં ખી

અહીં કે વાંઝણી = કે અહીં વાંઝણી

મચ્ચા’ તા કેર = કેર મચ્ચા હતા

ચિતાઓ ત્યાં બધે = ત્યાં ચિતાઓ બધે

અભૂત્યું ભૂલવા ભળું છું નાથને = ભૂલવા એ ખધું છું
ભળું નાથને

આછી વણાવી છ ચૂંદડી = વણવી આછી ચૂંદડી.

કાંતનારીના ઊંચાને ખાંપણમાં ચ ખતા પડી = કાંતનારી તણે
દ્વારે, ખતા ખાંપણની પડી

પ્રભુ-સરજ્યાં માનવી = પ્રભુ સજેલ માનવી

પ્રાર્થના કરી છે = પ્રાર્થના છે કરી

રડી છું પ્રાર્થના = છું રડી પ્રાર્થના

રડી છે પ્રાર્થના = છે રડી પ્રાર્થના

પ્રાર્થના રહી મૃત્યુની = પ્રાર્થના મૃત્યુની રહી

રૂડરા શ્રીહરિ = રૂડલા શ્રીહરિ

જુએ છે વાટડી = છે જુએ વાટડી

જાણવા છતાં ઝંખાય ઉદ્દીવડી = જાણતી તોય ઝંખાય
ઉદ્દીવડી

નર જ્યાં ચગદાર્ધ મરે = નર છૂંદાર્ધ જ્યાં મરે

ભલે તો પ્રાર્થના સૂણો ભગવાન હે = તો ભલે પ્રાર્થના સૂણ
ભગવાન હે

ઉચ્ચ શિરે ઊભા રહિયે = ઊભીએ મસ્તકે ઊંચા

એહવાં નિર્મળાં તેજે આંખડીઓ અમ આંજળે = આંહીં 'આંખડી'

જ નેપ્પએ. 'ઓ' વધારાનો છે.

ખજો ખજો...(પા. ૩૯) : આમાં પણ પહેલી આઠ પંક્તિઓના
શુદ્ધ વંશરચના માત્રામેળમાં મૂકવી હોય તો નીચે મુજબ પાઠ લેવો—

ભીખી લાવતા. ‘અકાશી’ એટલા માટે કે એ ઝોળીમાં થતી પ્રાપ્તિ અનિશ્ચિત પ્રકારની હતી; મળે, ન મળે, વતું એણું મળે. આકાશવૃત્તિ.

સાહિત્યની ખારમાસી (પા. ૬૭) : ‘રઘુપતિ રામ રૂઢેમાં રેન્ને રે’ એ જૂનો રાસડો છે, જેમાં પંદર તિથિઓના આધારે રામાયણ વર્ણવી છે. એના ‘મહિમા’ બનાવીને ‘પેરોડી’ કરી છે. કનુભાર્ષ્ટ=ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ. જનાબ ખુખારી=મુંબઈ રેડીઓ સ્ટેશનના ઉત્સાહી સંચાલક.

તકદીરને ત્રોફનારી (પા. ૭૪) : જોગી ગોપીચંદનની પીઠ રાજમહેલના ચોકમાં ગોડ બંગાળાના યુવાન રાજ ગોપીચંદ નહાતા હતા, રૂપસુંદરી રાણીઓ એને મર્દન કરતી હતી, તે વખતે ઉપરના ગોખમાં બેઠેલી માતા મેનાવતી રડતી હતી, તેનું બિનું આંસુ ગોપીચંદની પીઠ પર પડેલું, એણે માતાને રડતી દીડી, કારણ પૂછ્યું, માએ કહ્યું, આવી કંચનવરણી તારી કાયાનો આખરે નાશ થશે એ વિચારી આંસુ આવ્યાં માટે એ નાશમાંથી બચવા ભેખ લઈને અમરત્વ પ્રાપ્ત કર. તે તેમાંથી જ ગોપીચંદને જોગી બનવાના સંજોગો પેદા થયા હતા. આંહી ગોપીચંદની પીઠ માતાનાં આંસુએ ઝરડેલી, કાંટા પેડે ઉઝરડેલી કહી છે. લાડુડા=ત્રાજવાં પાડવા માટે રંગનાં ટપકાં. સૂરતા=નજર. કાંકણી=કંકણ

શોફરની દિવાળી (પા. ૮૨) : આ ગીત મુંબઈની દિવાળીની મુલ્કમશહૂર નગરોશની નજરે દીઠા પછી, બેશક કલ્પનામાંથી જ પ્રસંગ ઉપજાવીને, પણ મુંબઈના મોટર-શોફરોની દશાના મૂંગા અનુભવમાં જ ઘૂંટીને રચેલું.

ગરજ કેને! -આ પદ ભાવનગર સાહિત્યસભાના આશ્રયે તા. ૨૧-૯-૪૦ની સાંજના સમારંભ પાસે ગાયા પછી, તે સભાના પ્રમુખ શ્રી નટવરલાલ સૂરતીએ ‘ચોરાશી વૈષ્ણવની વારતાઓ’માંથી

પ્રભુની ને ગોવિંદસ્વામીની વાર્તા બતાવી. વાર્તા આમ છે કે શ્રીનાથજી પ્રભુ પોતાના લક્ષ્મી ગોવિંદસ્વામી સાથે દહે રમતા હતા, દાવ શ્રીનાથજીને માથે હતો, એવામાં મંદિરમાં પ્રભુ-દર્શનની ટકારી વાગી, શ્રીનાથજી ઝંખક્યા, પોતે હાજર થઈ જ નવું જોઈ એ ! એટલે મંદિર તરફ નાહા. 'પૂરો દાવ દીધા વગર જઈશ ક્યાં !' એમ કહીને પાછળ દોડેલા ગોવિંદસ્વામીએ પ્રભુની પીઠમાં દડો માર્યો. પૂજારીઓએ આવીને ગોવિંદસ્વામીને પીટ્યા. પછી ભોગ ધરવાના ટાણે પ્રભુ થાળ જમ્યા નહિ, રુદન કરતા બેઠા. પૂજારીઓએ કારણ પૂછતાં કહ્યું કે ગોવિંદસ્વામીને તમે વગર વાંકે માર્યા છે, એ બૂખ્યા દુઃખ્યા બેઠા છે, દોષ તો હતો મારો કે હું અધૂરો દાવે અંદર દોડ્યો આબ્યો, એને જમાડો તે પછી જ જમીશ.

મેં જીવનમાં પહેલી જ વાર સાંભળેલો આ પ્રસંગ અહીં બરાબર બંધ બેસે છે. હરિને મેં માનવનો પ્રેમી મિત્ર કહ્યો છે, માનવને પોતાના પૂર્ણત્વમાં તદાકાર કરવા માટે કિરતાર સમર્પના પ્રારંભથી તલસતો મથી રહ્યો છે. માછલુ જનીને...(કડી ૯-૧૦) પુરાણભાષ્યા દસ પ્રભુઅવતારો, અને ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ (Theory of evolution) આંહી સૂચિત છે.

બંદૂકની આડશે...(પા. ૯૦) : ઇંગ્લાંડના રાજા કેન્યૂટની કથા એવી છે કે ખુશામદખોર હનૂરિયા એને કહેતા 'આ દરિયો પણ આપનો તાબેદાર છે !' ડાહ્યો કેન્યૂટ એ ખુશામદખોરની જખાનોને જૂઠી પાડી દેખાડીને જીવનભરને માટે ચેતી ગયો હતો. આ કાવ્યમાં રાજવીઓ પરસ્પર વાતો કરી એકબીજાની ચિંતા, ગલરામણ, ભય-ભીતતા વગેરેને ચુપ કરવા મથી રહેલા કદપાયા છે.

સલામો...(પા. ૯૩) : શુદ્ધ બીજનો આંદ ધરલામીઓને માટે પુનિત ચિહ્ન છે. એને અલ-હિલાલ કહે છે. જમો=જમીન. આરમાં=

[illegible]

અમદાવાદ - ૯

જા.ક્ર. ૩૩	૧૩૪૫
મૌહાગ (એક)	
એકલાશે - મૌહાગી -	
જા.ક્ર. ૨૨૬	
૧૧-૨૩૭-૯	
૧૫ DEC ૧૯૨૭	

જા.ક્ર. ૩૩
મૌહાગ (એક)
૧૩૪૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંથાલય
અમદાવાદ - ૬